

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
SUMQAYIT DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
SUMQAYIT DÖVLƏT TEXNİKİ KOLLECI

“ Azərbaycan tarixi “

fənnindən mühazirələr

Orta İxtisas Təhsil müəssisələrində
fənnin tədrisi üçün nəzərdə tutulub

SUMQAYIT-2020

Mühazirə-1

Azərbaycan torpaqlarının işğalının başlanması.

Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-Qacarlar müharibələri.

Bildiyiniz kimi , hələ XVIII əsrdə Rusiya imperiyası Azərbaycana iki dəfə yürüş təşkil etmiş, lakin onun işğalçılıq planları müxtəlif səbəblərdən baş tutmuşdu. XIX əsrin əvvəllərində hakimiyyətə gələn I Aleksandr isə sələfi Paveldən fərqli olaraq, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının tabe etdirilməsi üçün əməli fəaliyyətə keçdi. O dövrün beynəlxalq vəziyyəti Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalına başlamasına əlverişli şərait yaradırdı. 1771-ci ildə bağlanmış Yassı müqaviləsi ilə Rusiya bu regionda onun güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Həmin dövrdə Qacarlar dövlətindəki siyasi qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar aparması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən, Azərbaycanın parçalanmış vəziyyətdə olması, xanlıqlararası çəkişmələr xalqın müqavimət gücünü zəiflətməmişdi. Rusiya Yaxın Şərqdə əsas rəqibləri olan Böyük Britaniya və Fransa kimi güclü Avropa dövlətlərinin fəaliyyətlərindən də ciddi narahatlıq keçirirdi. Qacarlar dövlətinin Böyük Britaniya ilə yaxınlaşması, zəruri olarsa, bu dövlətdən hərbi və maliyyə yardımı almağı nəzərdə tutan saziş imzalaması Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı planlarına böyük zərbə ola bilərdi. XIX əsrin əvvəllərində Avropada gedən mürəkkəb siyasi proseslər Rusiyani ehtiyatlı və düşünülmüş addımlar atmağa vadar edirdi. Rusiya özünü xanlıqların himayəçisi kimi qələmə verməyə, hər vasitə ilə Azərbaycan hakimlərinin Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil etmələrinin qarşısını almağa çalışırdı. Quba və Lənkəran xanlıqları ilə 1802 ilin sonlarında bağlanan Georgiyevsk sazişi də məhz bu məqsəddə xidmət edirdi. 1803-cü ilin əvvəllərində rus qoşunları Car-Balakən camaatlığının ərazisi nə daxil oldu. Car-Balakənin işğalı dağlı xalqlarının Şimali Qafqazda geniş lənən azadlıq hərəkatının cənubla əlaqəsinin kəsilməsinə hesablanmışdı. 1803-cü ilin martında Qanıx (Alazan) çayı sahilində baş verən döyüşdə üstün qüvvələrə malik nizami rus qoşunları qalib gəldi. Aprel ayında isə Tiflisdə Car-Balakən camaatlığı ilə Rusiya arasında “**Andlı öhdəlik**” adlanan müqavilə imzalandı. Bu müqavilə ilə camaatlıq Rusiya himayəsinə keçdi. Fətəli şah Qacar Cavad xanı müdafiə etməməklə hansı böyük səhvə yol verdiyini yalnız Gəncə xanlığının işğalından sonra anladı. Gəncənin ruslar tərəfindən tutulması Qacarların Azərbaycanın şimalından ən mühüm dayaqlarından birinin itirilməsi deməkdi. Rusiya imperiyası isə bu hadisədən sonra Cənubi Qafqazda hərbi-strateji üstünlük əldə etmiş oldu. Rus qoşunlarının cəmləşmə yeri olan Gəncə qalası digər Azərbaycan xanlıqlarının işğalı üçün də hərbi baza rolunu oynamağa başladı. Azərbaycanın şimalında reallaşan bu işğal və Cavad xanın öldürülməsi

Rusiya imperiyası üçün böyük mənəvi üstünlük yaratdı, Azərbaycan xanları arasında Qacarlar səltənətinə münasibətdə tərəddüdlərə səbəb oldu. Təbii ki, Fətəli şah bununla barışmaq isdəmirdi. Buna görə də 1804-cü ilin mayında şah hökuməti çar Rusiyasına Cənubi Qafqazda işğal etdikləri ərazilərdən çıxmağı tələb edən ultimatum verdi. Rədd cavabı alan Qacarlar dövləti Rusiya imperiyası ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Həmin ilin yayında 1804-1813-cü illəri əhatə edən I Rusiya-Qacarlar müharibəsi başladı. Rus qoşunlarının əsas hücum hədəfi İrəvan xanlığı idi. Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşən və mühüm coğrafi-strateji mövqeyə malik olan bu xanlıq Rusiyanın istiləçilik planlarında xüsusi yer tuturdu. İrəvan üzərinə yürüş Şörəyeldən başlandı. Rus qoşunları Gömrüdə möhkəmlənərək iyulun 2-də oradan Üçkilsəyə doğru hərəkət etdi. Qacarlar İranın Üçkilsədə yerləşən qoşunları ilə rus qoşunları arasında 5 gündən artıq davam edən qanlı döyüş başladı. İlk vaxtlar rus qoşunları üstünlük qazansa da, xeyli itki verərək Üçkilsəni tərk etməyə məcbur oldu. Sisianovun başçılıq etdiyi qoşunlar İrəvan yaxınlığında Zəngi çayı üzərində yerləşən, əlverişli strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirməyə can atırdı. Qoşunun tərkibində gürcü knyazlarının və ermənilərin də olması Rusiyanın bu ərazilərlə bağlı gələcək planlarında xəbər verirdi. Qəmərli kəndi uğrunda İrəvan xanı və onun köməyinə gəlmiş Abbas Mirzənin birləşmiş qüvvələri ilə rus qoşunları arasında qanlı döyüş başladı. Ruslar məğlub edildilər. İrəvan qalası istiqamətində gedən ilk döyüşlərdə ruslar xeyli canlı qüvvə itirdilər.

1813-cü il oktyabrın 13-də Rusiya ilə İran arasında **Gülüstan müqaviləsi** bağlandı. Müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarından başqa Azərbaycanın şimal xanlıqları, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan Rusiyanın ərazisinə keçdi. Azərbaycanın bölüşdürülməsinin I mərhələsi sona çatdı.

Rusiyada 1825-ci ildə dekabrıstlər üsyanı baş verdi və bununla əlaqədar olaraq 1826-cı ildə II Rusiya-İran müharibəsi başladı. Bu müharibədə Ruslar Naxçıvanı, Xoyu, Mərəndi, Ərdəbili və Təbrizi tutdular. 1828-ci ilin fevral ayının 10-da **Türkmənçay müqaviləsi** bağlandı. Müqaviləyə görə İrəvan və Naxçıvan Rusiyaya verildi. İranda yaşayan ermənilər İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürüldü. Xəzər dənizi Rusiyanın daxili dənizi hesab edildi. Bundan sonra ermənilərin kütləvi sürətdə Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi başladı. Xüsusi köçürülmə komitəsi yaradıldı. 1828-1829-cu illərdə İrandan 40-50 min, Türkiyədən 90 min erməni Azərbaycana köçürüldü.

Mühazirə-2

Müstəmləkə idarə üsulu və onun sosial-iqtisadi, siyasi həyata təsiri XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda keçirilən islahatlar

Hələ I Rusiya-Qacarlar müharibəsinin gedişində çar Rusiyası yerli xanlıqları ləğv etməyə başlamışdı. Rus qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərən xanlıqların yerində başında rus zabitinin - komendantın durduğu idarə üsulu yaradıldı. Məsələn, Dərbənd, Bakı xanlıqları məhz bu cür ləğv edilmişdi. 1806-cı ildə işğal olunmuş Quba xanlığında isə bir müddət yerli bəylərdən ibarət Əyalət şurası fəaliyyət göstərmişdi. 1819-cu ildə sonuncu Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənərək öldürüldü və xanlığın varlığına son qoyuldu. 1820-ci ildə Şamaxı, bundan iki il sonra isə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Rusiyaya sədaqəti ilə seçilən Lənkəran xanlığını da eyni aqibət gözləyirdi. Yüksək rütbəli rus məmurlarının xüsusi göstərişi və bunu yerinə yetirən komendantın təzyiqi nəticəsində 1826-cı ildə Mirhəsən xan da xanlığı tərk etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Lənkəran xanlığının da varlığına son qoyuldu. 1828-ci ilin martında daha bir tarixi haqsızlıq baş verdi. Çar I Nikolayın fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarını əhatə edən qondarma "erməni vilayəti" yaradıldı. Bu addım həmin xanlıqların rəsmən ləğv olunması ilə yanaşı, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin təşkilinə zəmin hazırladı. Beləliklə, rus işğalından sonra keçən qısa zaman ərzində yerli idarəetmə sistemi bütünlüklə yeni hərbi idarə üsulu ilə əvəz edildi. Onun yerində rus zabitləri – komendantlar tərəfindən idarə olunan əyalətlər, dairələr və distansiyalar yaradıldı. Komendantlar Qafqazın Baş hakimi təyin edildi. Onlara geniş səlahiyyətlər verilmişdi. İdarə etdikləri ərazilərdə bütün mülki və hərbi idarəçilik komendantların əllərində cəmlənmişdi. Onlar hətta məhkəmələrə də sədrlik edirdilər. Bu isə misli görünməmiş özbaşınalığa, əhəlinin soyulub-talanmasına şərait yaradırdı. Əyalətlər mahallara, mahallar isə ənənəvi olaraq kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxuda və ya yüzbaşılar idarə edirdi. Naiblər və kəndxudalar əsasən, vergilərin yığılması və komendantlara göndərilməsi ilə məşğul olurdular. Naib və ya kəndxuda vəzifəsinə təyin edilənlərin Rusiyaya sədaqəti əsas götürülürdü. Dövlətdən heç bir maaş almayan bu vəzifə sahiblərinə çar hökuməti yalnız bəzi imtiyazlar vermişdi. Komendant idarə üsulu Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının müstəmləkəçi maraqlarına xidmət edən və məmur özbaşınalığına şərait yaradan ədalətsiz inzibati idarə sistemi idi. Ermənilərin Qacarlar İrəvanından Şimali Azərbaycana köçürülməsi 1804-cü ildən başlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. 1804-cü ildə Yelizavetpol qəzasına 105

erməni ailəsi, 1805-ci ildə isə 1300 erməni köçürüldü. General Sisianov hətta 1600 aysoru da Şimali Azərbaycanda yerləşdirdi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza gətirilməsi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra daha geniş vüsət aldı. 15-ci maddədə “bağışlanma əta olunanlar” Rusiya ilə aparılan müharibələrin gedişində şah hökumətinə xəyanət edən, rus qoşunlarının uğur qazanması üçün onlara çuğulçuluq edib hər cür yardım göstərən ermənilər idi. Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına qısa müddət ərzində təxminən 130 minə yaxın erməni köçürülmüşdü. Köçürülən əhali, əsasən, Qarabağda, Naxçıvan və İrəvan da yerləşdirilmişdi. Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşması XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, əhalinin etnik tərkibi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Köçürülən ermənilər vergilərdən bir müddət azad edilir, onlara münbit torpaqlar verilirdi. Sonralar onların üzərinə qoyulan vergi də yerli əhaliyə nisbətən xeyli az idi. Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsi bədnam qoşunların bugünkü ərazi iddialarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırılsa da, onları doğuran sosial-iqtisadi və siyasi səbəblər qalmaqda idi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri, bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant idarə üsulunun təsiri altında ləngidilirdi. Hətta çar məmurlarının etirafına görə, bu idarəçilik üsulu dövlət xəzinəsinə də xeyli ziyan vururdu. Həmçinin çarizmin Cənubi Qafqazda öz hökmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant idarə üsulunun ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən “Zaqafqaziya diyarının idarə olunması üçün təsisat” adı altında inzibati məhkəmə islahatı layihəsi təsdiq olundu. Bu islahat 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Cənubi Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilərək Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Komendant idarə üsulu ləğv edildi. İslahat nəticəsində Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölündü. 1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın məhkəmə sisteminə mühüm dəyişikliklər etdi. Ümumrusiya qanunlarına əsasən quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı. Bütün kargüzarlıq işləri yalnız rus dilində aparılırdı. Çar hökuməti dağlılarla müharibəni başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş idarəsi əvəzinə, Qafqaz Cənubunu təsis etdi. Qraf Mixail Vorontsov Qafqazca-nişini təyin olundu. 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanla Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətinin yerində 4 quberniya yaradıldı. Bu quberniyalar Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd idilər. Bir qədər sonra -1849-cu ildə İrəvan quberniyası formalaşdı. Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti M. Vorontsovun cənubun quberniyası dövründə

həll edildi. Qaf- qaza yola düşmək ərafəsində Vorontsovu çarın özü qəbul etdi və o, I Nikolaydan çarizmin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən göstərişlər verdi. 1843-cü ildən etibarən rəsmi sənədlərdə Azərbaycan ağa və bəyləri "ali müsəlman silki" adlandırılmağa başlandı. I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da canişin adına reskript imzaladı. Reskript ali müsəlman silkinin həm mülki, həm də tiyul torpaqları üzərində tam irsi mülkiyyət hüququnu təsdiq etdi. Çar Rusiyasının zadəganları kimi Azərbaycan feodalları da öz torpaqlarından imperiyanın ümumi qanunları əsasında "istifadə etmək, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək" hüququ aldılar. Reskriptdə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli "Kəndli əsasnamələri"ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi. Əsasnamə torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik (desyatin - 1,36 hektar) pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Əkinçilik və oturaq maldarlıqla məşğul olan kəndlilər mal-qaranın sahibkar torpağında otarılması müqabilində müəyyənləşdirilmiş xüsusi pul vergisi-çöpbaşı ödəyəcəkdilər. 1840-cı illərdə keçirilən islahatlar müstəmləkə xarakteri daşısa da, rus çarizmi ilə ali müsəlman silki arasında ittifaqın yaranmasına səbəb oldu.

Mühazirə -3

Kapitalizmin inkişafı,yeni sosial münasibətlərin meydana gəlməsi.Şimali

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf.

XIX əsrin ortalarına kimi Rusiya imperiyası mütləqiyyət quruluşlu müstəmləkə ölkəsi idi.Müstəmləkə vəziyyətində olan Şimali Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi.Çar hökumətinin 1831-ci ildə tətbiq etdiyi "Ticarət əsasnamə"si xarici malların Azərbaycana daxil olmasını məhdudlaşdırmış,keyfiyyətçə aşağı olan rus mallarının satışı ticarət dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı.1861-ci ildə çar II Aleksandr "Təhkimçilik hüququnun ləğv edilməsi haqqında" Əsasnaməni təsdiq etdikdən sonra Rusiyada islahatlar başladı.1865-ci ildə "Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında"Əsasnamə ilə bəylərin kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hakimiyyəti hüququ ləğv edildi,seçkili orqan olan Kənd idarə yaradıldı.Əsasnamənin mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq,torpaqlar yenə də bəy və ağaların mülkiyyətində saxlanılır,vergilərin ümumi miqdarı dəyişməz qalırdı.Uzun sürən hazırlıq işlərindən sonra 1870-ci il 14 may tarixində "Kəndli islahatının keçirilməsi barədə"Əsasnamə imperator II Aleksandr tərəfindən təsdiq edildi.Əsas- namədə kəndlilərin feodal asılılığından azad edilməsi,torpaq mülkiyyəti,vergi və mükəlləfiyyətlər nəzərdə tutulurdu.İslahatın ən əsas cəhəti kəndlilərin feodal asılılığından azad olunması,yəni şəxsi azadlıq əldə etməsi idi.Kəndlilərə 5 desyatından çox olmayan torpaq payı verilirdi.Ümumiyyətlə "Əsasnamə" azərbaycanlı mülkədar-zadəganların mənafeyinə uyğun tərtib edilmişdi.İslahata əsasən kəndlilə- rin əlində 5 desyatından çox torpaq olduqda artıq hissələr mülkədarın xeyrinə kəsilib götürülürdü.1870-ci il 14 may islahatı mənfə cəhətlərinə baxmayaraq,bur-juva xarakteri daşıyırdı.Ağır şərtlərə baxmayaraq,ortabab kəndlilər öz pay torpaq- larını satın ala bildilər,sonra da tədricən varlı kəndlilərə -qolçomaqlara çevrildi- lər.Aztorpaqlı kəndlilər mülkədarların və qolçomaqların təsərrüfatında muzdur- muzdlu işçi kimi çalışmaq məcburiyyətində qaldılar.Beləliklə,kəndlərdədə kapita- list münasibətləri formalaşmağa başladı.1866-cı ildə məhkəmə və 1878-ci ildə şəhər islahatı burjua islahatları arasında daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı.Azər- baycanda hakimlər Qafqaz canişini tərəfindən ruslardan və ya xristian dininə mən- sub digər xalqların nümayəndələrindən təyin edilirdilər.Yerli əhalinin məhkəmə hakimi olmasına icazə verilmədiyindən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya universitetlərində hüquq fakultəsində hüquq fakultəsində təhsil almış azərbaycan- lılar vəkil kimi çıxış edirdilər.Onların arasında Əlimərdan bəy Topçubaşov,Fətəli xan Xoyski daha məşhur idi.Rusiyada 1870-ci ildə hazırlanan "Şəhər özünüidarəsi haqqına"Əsasnamə - şəhər islahatı Azərbaycanda xeyli gec -1878-ci ildə və daha məhdud formada,özudə yalnız Bakıda tətbiq olundu.İslahata qədər şəhərlərin idarə olunması,şəhər təsərrüfatı

polis idarələrinin əlində cəmləşmişdi. Əsasnaməyə görə, Şəhər Duması (şəhər bələdiyyəsi) seçkilər əsasında yarandı. Seçkilərdə 25 yaşına çatmış, şəhər vergilərini ödəyən, dövlətin müəyyən etdiyi əmlaka malik olan kişilər iştirak edə bilərdilər. Şəhər Dumasına seçilənlərin yalnız 50 faizi müsəlman ola bilərdi. Milli burjuaziyanın təmsilçiləri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, görkəmli ictimai xadim və maarifçi Həsən bəy Zərdabi bir neçə dəfə Şəhər Dumasına üzv seçilmiş və onun işində fəal iştirak etmişdilər. H.Z. Tağıyev öz xərci ilə şəhərdə yanğından mühafizə deposu düzəltmişdi. H.Zərdabi Dumada məktəb və tibb, həmçinin su təchizatı komissiyalarının üzvü olmuş, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində təlim keçilməsi, ümumi icbari təhsilin tətbiqi ilə bağlı tələblərlə çıxış etmişdir.

İslahatdan sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahələri yenə də əkinçilik və maldarlıq idi. Taxıl məhsullarının istehsalına görə daha çox Yelizavetpol quberniyası fərqlənirdi. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın bir çox bölgələrində mövcud olan ipəkçilik bu dövrdə "Qafqaz Lionu" adlandırılan Şəkiddə geniş yayılmışdı. Azərbaycan ipəyi ipəktoxuma sənayesində istifadə edilmək üçün Rusiyaya, Lion, Marsel, Milan şəhərlərinə ixrac edilirdi. XIX əsrin 80-90-cı illərində sahibkar kənd-liləri arasında təbəqələnmə güclənmişdi. İslahatdan sonra torpaqlarını ala bilmənlər varlanıb qolçomaqlara kənd burjuaziyasına çevrilmişdilər. 1853-cü ildə dövlət kəndlilərinin köçmək hüququnun ləğv edilməsi, 1870-ci il islahatının onlara aid ol- maması bu kəndliləri hüquqsuz və torpaqsız vəziyyətə salmışdı. Rusiya müsəlman- ların hərbi işi bilməsini istəmirdi. Bu səbəbdən 1887-ci ildə hərbi xidmət əvəzinə kəndlilərin üzərinə yeni- hərbi vergi adlandırılan əlavə mükəlləfiyyət qoyuldu. Torpaqların hərrac yoluyla satılması azərbaycanlı iş adamlarının da neft sənaye- çilərinin cərgəsinə daxil olmasına imkan verdi. Onların arasında H.Z. Tağıyev, Mur- tuza Muxtarov və Şəmsi Əsədullayev kimi məşhur neft sahibkarları da var idi. Çar hökumətinin xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına imkan verməsi neft sənayesinə də kapital qoyuluşunu artırdı. 1879-cu ildə İsveç mənşəli Nobellər "Nobel qardaş- ları şirkəti"ni yaratdılar. XIX əsrin 80-ci illərində Rotşildin simasında fransız ka- pitalı, 90-cı illərdən isə ingilis kapitalistləri Bakı neft sənayesinə daxil oldu. XIX əsrin sonlarında neft sənayesi inhisar mərhələsinə qədəm qoydu. 1893-cü ildə Bakı neft emalı zavodlarının sahibkarları birləşərək Bakı Ağ Neft Zavod Sahibləri İtti- faqını yaratdılar. Bu inhisar birliyi Rokfellərə məxsus "Standart Oyl" şirkəti ilə sa- ziş bağlayaraq dünya ağ neft bazarını bölüşdürməyə nail oldu. 1865-ci ildə Gədə- bəyde alman kapitalistlərinin "Simens qardaşları" şirkətinə məxsus iri misəritmə zavodu fəaliyyətə başladı. Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan bitərəfliyi aradan götürə bilən ilk sahibkar H.Z. Tağıyev idi. O, böyük çətinliklə Rusiya höku- mətinin müqavimətini qırıb 1900-cu ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Avropa təhsili və

mədəniyyətinin təsiri altında yeni ziyalı nəsli formalaşmışdı. Onlar demokratiya, insan hüquq və azadlıqları anlayışları ilə yaxından tanış idilər. Mirzə Fətəli Axundzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi demokratik, vətənpərvər ziyalılar xalqın müstəmləkə zülmündən azad olması, mübarizəyə səfərbər edilməsi üçün, ilk növbədə, onun maarifləndirilməsinin, milli şüurun oyadılmasının, milli dilin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini anlayır və fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəldirdilər. Həsən bəy Zərdabının böyük çətinliklə Rusiya hökumətinin razılığını alaraq Azərbaycan dilində ilk qəzet olan "Əkinçi"ni nəşr etdirməsi mətbuat və kitab çapı işinə təkan verdi. M.F. Axundzadə ilk dəfə "millət" anlayışından istifadə etdikdən sonra "Azərbaycan milləti" ifadəsi ictimai fikirdə möhkəmləndi. XIX əsrin 80-ci illərindən nəşr olunan "Kəşkül" qəzetində 1891-ci ildə ilk dəfə "Azərbaycan milləti" ifadəsi gündəmə gəldi. H.Z. Tağıyevin nəşirliyini öz üzərinə götürdüyü "Kaspi" qəzetinin ətrafında Ə. Ağayev, Ə. Topçubaşov, H. Zərdabi, Ə. Hüseynzadə və digər maarifpərvər ziyalılar toplaşdılar. M. Şahtaxtinski məhz həmin qəzetdə şap olunmuş "Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?" məqaləsində bu türkdilli milləti azərbaycanlı, dilini isə Azərbaycan dili adlandırdı. Bu dövrdə milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri olan H.Z. Tağıyev, M. Nağıyev, Ş. Əsədullayev də təhsil və xeyriyyəçilik sahəsində fəallıq göstərirdilər. Onlar məktəblərin açılmasına, istedadlı gənclərin Avropa və Rusiyanın ali məktəblərində təhsilinə maliyyə yardımını göstərir, mətbuata hamilik edirdilər. XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı başlandı. Hərəkatın birinci mərhələsində (1875-1904) ziyalılar öhdələrinə götürdükləri milli özünüdərk, milli şüuru oyatmaq, dili inkişaf etdirmək kimi çətin və məsuliyyətli məsələləri uğurla həll edə bildilər. Növbəti mərhələdə xalqı milli müstəqillik və dövlətçilik uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün ümummilli ideya lazım idi. Bu milli ideyanı - "Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək"- Əli bəy Hüseynzadə hazırlasa da, onu siyasi doktrina şəklində həyata keçirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oldu.

Mühazirə 4

Müstəmləkəçilik əleyhinə çıxışlar, Milli demokratik hərəkət, Çarizmin milli qırğın siyasəti, Şimali Azərbaycan I Dünya Müharibəsi illərində

XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı üsyanlar bürüdü. Bu üsyanlarda əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı və onlara hakim zümrənin nümayəndələrinin başçılıq etməsi Azərbaycanlıların çarizmin müstəmləkə zülmü ilə barışmazlığının göstəricisi idi. Rus çarizminin Şimali Azərbaycanda apardığı milli dini ayrı-seçkilik ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti, köçürülmələr nəticəsində yerli əhalinin münbit torpaqlarının xeyli

İllər	Baş verdiyi ərazi	Üsyanın rəhbəri	Özünəməxsus səbəbi	Məğlubolma səbəbi
1830	Car-Balakən	Şeyx Şaban	Daxili muxtariyyətin ləğvi	Qeyri mütəşəkkil, zəif silahlanma
1831	Lənkəran	Mir Həsən xan	əkinəyararlı torpaqların azlığı	Vahid mərkəzdən idarə olunmaması
1837	Quba	Hacı Məhəmməd	İltizam sisteminin daha sərt formada tətbiqi	Yerli xarakter daşması
1838	Şəki	Məşədi Məhəmməd	Vergilərin çoxluğu	Üsyançıların sayca azlığı

hissəsini itirməsi, komendantların öz başınlığı və s kimi məsələlər əhalidə kəskin narazılıq doğururdu. Şimali Qafqazda dağlı xalqların Rusiyanın müstəmləkə zülmünə qarşı mübarizəsi də Azərbaycanda alovlanan üsyanlara müəyyən təsir göstərirdi.

Cənubi Qafqazda təhkimçiliyini ilk növbədə Gürcüstanda ləğv olunması Azərbaycanda fərqli reaksiyalara və aksiyalara gətirib çıxardı. Belə narazılıqlardan biri də 1863-cü ildə Zaqatalada və Car- Balakəndə də narazılıqlara səbəb oldu. Çar hökuməti Gürcüstanda islahat keçirmək xəbəri Zaqatalanı da silkələdi. İslahata əsasən torpaq sahiblərinin əsas əgəli mənbəyi əllərindən çıxırdı. Bununla yanaşı, xristianlığı qəbul etmiş Aleksandr Qalacovun kilsə tikməsi 1863-cü ildə Hacı Murtuzun başçılığı ilə üsyana səbəb oldu. Üsyanda əhalinin bütün zümrələri iştirak edirdi. Lakin bu üsyan da məğlub oldu. Üsyanlar məğlub olsa, da nəticəsiz qalmadı. Rusiya imperiyası müstəmləkəçilik siyasətinin yumşaltmağa, hərbi idarəetmə sisteminin dəyişməyə məcbur oldu.

Milli demokratik hərəkət.

İnqilabi hərəkətin güclənməsi qabaqcıl ziyalıların və mütərəqqi burjuaziyanın təfəkküründə milli təssübkeşlik hissələrini artırmışdı. Bu şəxslərin əksəriyyəti Avropada və Rusiyanın elm ocaqlarında təhsil almış, qabaqcıl idayalarla yaxından tanış olmuşdular. H. Zərdabi, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadəni, Ə.Hüseynzadəni, F.Köçərli və b və digər maarifçiləri göstərmək olar. Milliyət, Hürriyyət “məşrutə və müsavət” ideyaları bu ziyalıların əsas məramına çevrilmişdi. Ziyalılar çox gözəl anlayırdılar ki, Azərbaycanda islahatların keçirilməsi, idarəçiliyin yenilənməsi, təhsilin genişlənməsi vacib məsələlərdəndir. 1905-ci ildə çar hökumətinə təqdim edilmək üçün Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə xalqın ehtiyaclarını özündə əks etdirən “Ərz hallarda” hazırlandı.

Milli qırğın siyasəti

1905-cililn əvvəllərində çar hökuməti çoxmillətli şəhər olan Bakıda milli qırğın planı hazırladı. Planın reallaşdırılması qubernator Nakaşidzeyə tapşırıldı. İlk milli qırğın Bakıda reallaşdı. Fevralın 2-də bir neçə Azərbaycanlı milli zəmində qətlə yetirildi. 1906-cı ilin 6-9 fevralında Bakıda milli qırğın törədildi. Milli qırğında ermənilərin “ Daşnaksütyun” partiyası daha çox fəallıq göstərirdi. Bakıda uğur qazana bilməyən ermənilər Naxçıvanda və bir neçə ərazilərdə hərbiçilərin yardımını ilə qətl və qarətlər törətdilər. Ermənilərin əsas məqsədi azərbaycanlıları öz doğma torpaqlarında qovmaq idi. Cənubi Azərbaycandan və Osmanlı dövlətindən gələn könüllü dəstələrin İrəvanda rəşadətlə vuruşması ermənilərin planlarını alt-üst etdi. 1905-ci ilin avqustun 5-də Şuşada da ruslara arxalanan ermənilər milli qırğın törətdilər. Qoloşapovun əmri ilə 5 gün Azərbaycanlıların evi top atəşi ilə dağıdıldı. Lakin ermənilər Şuşanı ələ keçirə bilmədi. Milli qırğınlarda ermənilərin məğlub edilməsinin əsas səbəbi Azərbaycan xalqının milli birliyi, Azərbaycanlı gənclərin cəsarəti və igidliyi idi. Azərbaycan ziyalıları müsəlmanlara qarşı olan narazılıqları aradan qaldırmaq üçün çar rusiyasına xüsusi tələbnamə göndərdilər Azərbaycanlı demokratların bu tələbinə imperiyanın digər xalqları da qoşuldu. Bu məqsədlə 1905-ci ilin avqustunda Nijni Novqorod şəhərində Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan müsəlmanların iştirakı ilə Ümumrusiya Müsəlmanların I qurultayı keçirildi. Qurultay müsəlman ittifaqının yaradılması haqqında qərar verdi. Məqsəd Rusiya müsəlmanlarının fəaliyyətini birləşdirmək, millətlərə bərabər hüquqlar vermək, onların mədəni təhsil səviyyəsini artırma idi. 1905-ci ildə dekabrda çar hökuməti dövlət dumasının çağırılması haqqında qərar verdi

- I Dövlət duması-1906 aprelində, Ə.Topçubaçov, İ.Ziyadxanov, Ə.B.Haqverdiyev
- II Duma 1907-ci ilin fevralında- M.Şaxtaxtinski, X.Xasməmmədov, F.Xoyski
- III 1907-ci ilin payızında- X.Xasməmmədov, “ *irticaçı seçki qanunu*”.

Dumalarda müsəlman türk xalqlarına azadlıq və siyasi hüquq, təhsil və məhkəmə işlərinin ana dilində aparılması məsələsi öz əksini tapmışdır.

- IV Duma-da M.Y.Cəfərov deputat seçildi. Rusiya müsəlman-türk xalqlarına tətbiq etdiyi bütün milli, dini və hüquqi məhdudiyyətlərin ləğvini tələb etmişdi.

Şimali Azərbaycan I Dünya müharibəsi illərində

Antanta hərbi siyasi ittifaqının üzvü qismində müharibəyə qoşulan Rusiyanın müstəmləkəsi qismində olan Şimali Azərbaycan 1917-ci ilin sonlarına kimi B.Britaniyanın və Fransanın müharibə planlarında xüsusi yer tuturdu. Lakin faydalı xammal yataqlarına, təbii sərvətlərə malik olan mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşən Cənubi Qafqazın, xüsusilə Rusiyada hasil olunan bütün neftin 83%-ni verən Bakının düşmən dövlətlərin nəzarətinə keçməməsi üçün Böyük Britaniyaya müharibənin sonlarında bölgədə hərbi siyasi tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı. Almaniya Rusiya ilə müharibənin başlayacağı təqdirdə yerli xalqların çarizm əleyhinə güclü üsyan qaldıracaqlarına ümid edirdilər. Almaniya mühərrik müharibəsində Bakını ələ keçirməyin vacib olduğunu düşünürdü. Birinci Dünya müharibəsində Rusiya ordusunda 200 nəfərlik azərbaycanlı iştirak edirdi. Artilleriya elminə verdiyi töhfələrə görə Rusiyanın və Fransanın ali hərbi təltiflərinə layiq görülmüş, “ Rus artilleriyasının allahı” adlandırılmış Ə.Şıxlinski, “ Lodz əməliyyatında alman qoşunlarına sarsıdıcı zərbə vuran S.B.Mehmandarov, rus ordusu tarixində ilk müsəlman yeganə yavər H. X. Naxçıvanski, ilk azərbaycanlı topoqraf İ.A.Vəkilov, ilk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi F.A. Qayıbov və b. iştirak etmişdi. Müharibə neft sənayesinə də təsir etdi. Dürğunluq böhranla əvəz edildi. Buna baxmayaraq müharibə dövründə rusiyada çıxarılan neftin 80% dən çoxu Şimali Azərbaycanın payına düşürdü. Müharibə başlayan kimi Gədəbəy

mis zavodu hərbi sifarişləri yerinə yetirməyə cəlb olunduğu üçün Çar hökuməti orada çalışan qeyri müsəlman fəhlələri müharibəyə çağırmadı. Müharibə Şimali Azərbaycanın əhalisinə təsiri: ərzaq məhsullarının qiyməti 3-5 dəfə artmış, güzəran pisləşmiş, Bakıya iri qoşun hissələrini yerləşdirilmişdi. Cəhbə bölgələrində çoxlu qaçqının gəlməsi ilə əhalinin sayı artmış, ərzaq böhranı dərinləşmişdir. 1916-cı ilin fevralın 14-16-da Bakıda möhtəkirlərin ərzaq məhsullarını süni şəkildə bahalaşdırmalarına qarşı “Qadınların qiyamı” baş verdi. Əlavə qoşun hissələri bu çıxışı qəddarlıqla yatırdı. 57 nəfər yaralandı, 9 nəfər həlak oldu. Şəhərə böyük maddi ziyan vuruldu. 1916-cı ilin sonları-1917-ci ilin əvvəllərində Bakıda tətillər genişləndi. 1917-ci ilin yanvarında təqribən 100-ə qədər müəssisəni əhatə edən tətli çıxışları fəhlələrin tələblərinin qismən təmin edilməsi ilə nəticələndi. Müharibə bütün Rusiyada olduğu kimi Şimali Azərbaycanda da sosial-iqtisadi vəziyyəti kəskinləşdirdi və mövcud siyasi qurluşa qarşı etiraz çıxışlarını gücləndirdi.

Cənubi Azərbaycan XIX əsrdə. Cənubi Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Məşrutə hərəkəti. Azərbaycan mədəniyyəti XIX- XX əsrin əvvəllərində

Cənubi Azərbaycanın idarə olunması. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan İranın dörd əyalətindən biri idi. İlk vaxtlar Qacarlar dövləti bəzi nüfuzlu xanların hakimiyyətini tanımaqla onları ayrı-ayrı xanlıqların hakimi təyin etdi və daxili müstəqilliklərini qəbul etməli oldu. Dövlət onların daxili işlərinə qarışmır, yalnız vergi və xüsusilə də silahlı qüvvə tələb edirdi. Qacarlar dövründə İran ordusunun əsas hissəsi məhz Cənubi Azərbaycandan toplanan qüvvələrdən ibarət idi. Maku, Urmiya kimi xanlıqlar istisna edilməklə qalanları tədricən ləğv olunaraq vilayətlərə çevrildi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə qədər şəxslər mərkəzdən göndərilirdiyindən yerli feodallar Qacarlardan narazı qalırdılar. Fətəli şahın (1797–1834) vaxtından Cənubi Azərbaycan “vəliəhdneşin” (vəliəhdin əyləşdiyi yer) hesab edilmiş, “Darüssəltənə” (səltənət evi) adlandırılan Təbrizdə isə həmişə Qacarların rəsmi vəliəhdləri oturmuşdular. Bu da Azərbaycanın, xüsusilə Təbriz şəhərinin siyasi əhəmiyyətini göstərirdi.

XIX əsrdə iqtisadi vəziyyət. XIX əsrin 30–60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı – əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir hissəsi əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Cənubi Azərbaycanda təbii, qismən də süni suvarma əsasında buğda, arpa, çəltik və başqa dənli bitkilərlə yanaşı, texniki bitkilər, o cümlədən pambıq, tütün əkilir, barama yetişdirilir, meyvə-tərəvəz becərilirdi. XIX əsrin 50–70-ci illərinə qədər Cənubi Azərbaycan İranın “taxılçılıq və heyvandarlıq bazası” idi. İngiltərə və Rusiya dövlətlərinin İranda əldə etdikləri imtiyazlar nəticəsində Cənubi Azərbaycan sənətkarlığının bir çox sahələrinə böyük ziyan dəydi. Belə ki xarici sənaye mallarının ölkəyə geniş miqdarda və maneəsiz axını ilə bağlı buradakı bir sıra emalatxana və sexlər rəqabətə davam gətirməyərək öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. XIX əsrin son rübündə əsas sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalça istehsalı sənayedə kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi əsas sahə idi. Təbrizdə, Marağada, Xalxalda və bəzi şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar həm yerli əhalinin, həm də İranın başqa əyalətlərinin tələbatını ödəyir və xaricə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət. Aqrar münasibətlər. Vergi sistemi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycan əhalisinin sayı 2 milyon nəfərə çatırdı. Əhalinin 0,5 mln. nəfərini şəhərdə yaşayanlar təşkil edirdi. Yerdə qalan hissə kəndlərdə məskunlaşmışdı və ya yarımköçəri həyat sürürdü. Əhalinin yuxarı təbəqəsi xanlardan, mülkədarlardan, ruhanilərdən ibarət idi. Kəndlilər və sənətkarlar ağır istismara məruz qalır, vergi və mükəlləfiyyətlərdən əziyyət çəkirdilər. Kəndlilərin çox hissəsi torpaqsız olduğundan ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürərək yardarlara (*torpaq icarəyə götürmüş kəndli*) çevrilirdilər. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan əsas torpaq mülkiyyət formaları bunlar idi:

Xalisə dövlətə məxsus torpaqlardır. 1886-cı ildə onların satılması haqqında fərman verilmişdi.

Mülk və ya ərbbi feodallara məxsus olub irsi xarakter daşıyırdı. Bütün İranda əkinəyararlı torpaqların 66%-ni təşkil edirdi.

Tiyul hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaqlar idi. Şərti xarakter daşıyırdı.

Vəqf dini idarələrə, mədrəsələrə, ruhanilərə bağışlanan torpaqlardır.

İlati ayrı-ayrı tayfalara xidmət müqabilində verilən və əsasən, otlaqlardan ibarət torpaqlardır. Tədricən tayfa başçılarının əlinə keçirdi.

Xırdamalik kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində olan cüzi torpaq paylarıdır ki, əsasən, Urmiya ərazisində geniş yayılmışdı.

XIX əsrin sonlarına yaxın əhalidən 20 adda vergi yığılır və ya mükəlləfiyyət tələb edilirdi. Yığılan vergilərə misal olaraq **qapıpul** (otlaqlara görə), başpulu və digərlərini göstərmək

olar. Dövlətin topladığı əsas vergi **torpaqpulu** idi. Sabit olan bu vergi kəndlilərin əldə etdiyi məhsulun 10%-nə bərabər hesablanırdı. Xalq hərəkatı. Feodal quruluşunun böhranı və xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsi ilə əlaqədar sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi XIX əsrin ortalarında antifeodal xalq üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən güclüsü 1848–1852-ci illərdə baş verən Babilər üsyanıdır. **Babilik** Seyyid Əli Məhəmmədin (1819–1850) adı ilə bağlı dini təlimdir. O, 1844-cü ildə Bab (ərəbcədən tərcümədə “qapı”) ləqəbini götürmüş, Allahın vəd etdiyi Mehdi olduğunu bəyan etmişdir. 1850-ci ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdılar. Üsyan başçılarından biri qəzvinli Zərrintac olmuşdur. Xalq arasında onu Tahirə də adlandırırdılar. Dekabr ayında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücum keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. Ümumiyyətlə, 1848-ci ildən 1852-ci ilə qədər babilərin on üsyanı olmuşdur. Bu üsyanların 3-nə Tahirə başçılıq etmişdi. 1891-ci ilin martında Nəsirəddin şah Qacar bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərlə müqavilə imzaladı və şirkət bunun müqabilində əldə edəcəyi qazancı İranda hökumətinə ildə cüzi bir məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürdü. Buna cavab olaraq, Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şahə göndərilən tələbnamədə tütün və tənəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hazır vəziyyətdə dayandı. Təbrizin ardınca Şiraz, İsfahan və Məşhəddə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə əhali inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə 1892-ci ildə şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı məcbur qoydu ki, şirkətin başçısı Talbotla bağlanmış müqaviləni ləğv etsin. İranda ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkatda Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri nəinki iştirak edirdilər, həm də aparıcı rol oynayırdılar. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ən əsas problemlərdən biri iri feodalların, xüsusilə də iri ruhanilərin taxıl möhtəkirliyi ilə məşğul olması idi. Ərzaq məhsullarının qıtlığı və bahalığı xalqın səbir kasasını doldurmuşdu. 1898-ci ildə Təbrizdə buna qarşı çıxışlar baş qaldırdı. Üsyana Zeynəb paşa adlı bir qadın başçılıq edirdi. Üsyançılar ərzaq anbarlarını dağıdaraq kasıblara taxıl paylayırdılar. Bu çıxışdan qorxuya düşən möhtəkirlər anbarlarını açıb ərzaq məhsullarını ucuz qiymətə əhaliyə satmağa məcbur oldular.

Cənubi Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində. Məşrutə hərəkatı. XX əsrin əvvəllərində Qacarlar sülaləsinin (1796–1925) hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanda gərgin sosial-iqtisadi böhran yaşanırdı. İranın Rusiya və İngiltərə kimi dövlətlərin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi, şahın və onun məmurlarının özbaşınalığı, dalbadal baş verən qıtlıq, hakim dairələrdəki rüşvətxorluq ölkədə geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Boşalmış xəzinəni doldurmaq üçün kəndli və sənətkarlardan, həmçinin tacirlərdən alınan vergi qanunsuz şəkildə artırılırdı. Xaricdən sənaye mallarının axını nəticəsində müflisləşən sənətkar və tacirlər şəhər əhalisinin ən çox narazı qalan hissəsi idi. Bütün gəlirli sahələrin xaricilərə icarəyə verilməsi, hətta dövlət vəzifələrinin də əcnəbilərə həvalə olunması yeni yaranan burjuaziyayı qıcıqlandırır. 1903-cü ildə Belçika ilə imzalanan və onlara daha geniş hüquqlar verən növbəti müqavilə buna bariz sübutdur. 1904-cü ilin dekabrında Bakıda baş verən və qələbə ilə nəticələnən fəhlə tətilləri, Rusiyada 1905–1907-ci illərdə olan burjuva-demokratik inqilabı İranın, xüsusən də Cənubi Azərbaycanın siyasi mühitinə təsir göstərməklə orada həyəcan və çıxışların güclənməsinə, inqilabi hərəkatın başlanmasına təkan verdi.

Məşrutə (Konstitusiyə) hərəkatı. İranda bütün bu həyəcan və etirazların siyasi partlayışa çevrilməsi bir qığılcıma bənd idi. 1905-ci il dekabrın 12-də Tehranda Baş nazir Eynüddövlənin qəndin qiymətinin bahalaşmasını bəhanə edərək paytaxtda 17 taciri həbs etdirib döydürməsi, onların dükanlarının qarət olunması qığılcım rolunu oynadı. Tehranla yanaşı, Təbrizdə, Ərdəbildə, Xoyda, Zəncanda və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində də bazar və dükanlar bağlandı, etiraz nümayişləri, çıxışlar başlandı. Yüzlərlə adam müqəddəs

yerlərdə **bəstə oturdu**1. Etirazçıların tələbləri bunlar idi:

1. Konstitusiyanın (Məşrutənin) qəbulu;
2. Məclisin, yəni parlamentin çağırılması;
3. Xarici məmurların ölkədən qovulması.

Arasıkəsilməyən çıxışlar nəticəsində qorxuya düşən şah hökuməti inqilabçıların tələblərinə əməl etməyə məcbur oldu. **1906-cı il avqustun 5-də Müzəffərəddin şah Konstitusiya qəbul edilməsi haqqında fərman verdi**, bunun ardınca məclisə seçkilər keçiriləcəyi elan olundu.

Təbriz şəhərində seçkili orqanlar – əncümənlər yaradıldı. Əncümən qanunverici hakimiyyət orqanı idi, bütün qərar və sərəncamlar onun tərəfindən verilirdi. 1906-cı il dekabrın 30-da ölüm yatağında olan Müzəffərəddin şah hələlik birinci hissəsi hazırlanmış Konstitusiyanı imzaladı. Lakin 1907-ci ilin yanvarında taxta əyləşmiş Məhəmmədəli şah atasının imzaladığı Konstitusiyanı tanımaq istəmirdi. O, inqilabı yatırmağa, iştirakçıları isə cəzalandırmağa çalışırdı. Bu xəbər İranın digər yerləri ilə yanaşı, iqtisadi tətillərin baş verdiyi və siyasi mübarizənin davam etdiyi Təbrizdə də hərəkətin dərinləşməsinə səbəb oldu. 1907-ci ilin fevralında fəhlə və qulluqçulardan, məktəb müəllimləri və tələbələrə ibarət tətillər teleqrafxana ətrafında toplaşdılar. Şah geri çəkilməyə məcbur olub Konstitusiyanı əlavələrlə birgə imzaladı. 1908-ci ilin əvvəllərində şah aranın sakitləşdiyini düşünüb hücumla keçməyə cəhd etdi. Hərəkətdə fəal iştirak edən xeyli adam həbs olundu. İyun ayında şahın göstərişi ilə rus zabiti V.P.Lyaxovun dəstəsi məclisi və Tehran şəhərindəki Azərbaycan nümayəndəliyinin yerləşdiyi binanı top atəşinə tutub dağıtdı. Buna cavab olaraq, Səttarxanın başçılığı ilə Təbrizdə silahlı üsyan başladı. O, sayı 20 minə çatan könüllülərdən ibarət fədailər dəstəsi yaratdı və Hərbi Şura təşkil etdi. Xalqın məhəbbətlə “Sərdari-milli” adı verdiyi Səttarxanın yaxın köməkçisi “Salari-milli” adlandırılan Bağırxan oldu. Üsyançılar Təbrizi əks-inqilabçılardan təmizlədilər. Şəhərdə qayda-qanun yaradıldı, xalqın nifrət etdiyi şah məmurları, o cümlədən vali Səməd xan qovuldu. İran inqilabçılarına gizli yolla göstərilən köməyin artmasının bir səbəbi də şah hökumətinin xaricdə olan dövlət məmurlarının bir çoxunun inqilaba rəğbət bəsləməsi və əncümənlərə üzv yazılması idi. Üsyanın genişlənməsi imperialist dövlətləri, xüsusilə Rusiya və İngiltərəni narahat edirdi. Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Səttarxan və Bağırxan 1910-cu ilin mart ayında Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən paytaxta dəvət olundular. Şaha inanan və artıq qan tökülməsinə yol vermək istəməyən Səttarxan dəvəti qəbul edib Tehrana gəldi. Əldə olunan razılığa baxmayaraq, onun adamlarına xəyanətkarlığına hücum edildi. Ağır yaralanan Səttarxana geri qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda olan qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədi. Xarici tələbləri qorumaq bəhanəsi ilə əks-inqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücumla başladılar. Təbrizdə şiddətli vuruşmalar dekabrın əvvəllərində davam etdi. Üsyan qan içində boğuldu. Beləliklə, 1905–1911-ci illər İran burjuva inqilabının ən gərgin anlarında mühüm, həlledici rol oynayıb və irtica qüvvələrinin qarşısında aciz qaldığı hərəkət yalnız xarici müdaxiləçilərin ordusu tərəfindən yatırılıb.

Cənubi Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində. Birinci Dünya müharibəsi ərzində ölkədəki ziddiyyətlər daha da kəskinləşdi, xırda burjuaziya, kəndli və fəhlələrin yaşayış şəraiti son dərəcə pisləşdi və ölkənin siyasi həyatında böhranlı vəziyyət yarandı. İranda nüfuz qazanmağa çalışan iri dövlətlər bir-biri ilə açıq və gizli mübarizə aparırdı. 1912-ci ildə Təbrizdə alman kapitalına məxsus xalça şirkəti açılmışdı. 1914-cü ilin axırlarında Mosuldan Urmiya, Xoy, Soucbulaq istiqamətində hərəkət edən türk qoşunları Cənubi Azərbaycanın çox hissəsini tutdu. Osmanlı hərbi hissələri ilə Cənubi Azərbaycan ərazisində olan rus qoşun dəstələri arasında toqquşma baş verdi. Bununla da, İranın şimal-qərb hissəsində yeni cəbhə açıldı. Türk hərbi komandanlığı Cənubi Azərbaycanda öz mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Lakin türk qoşunlarının 1915-ci ilin yanvarında Sarıqamış altında rus ordusu tərəfindən məğlub edilməsi İranda və Qafqazda möhkəmlənmək istəyən

alman-türk bloğunun planını pozdu. Məğlub olan türk ordusu geri çəkildi. Rus ordusunun Təbrizə daxil olması əhalinin vəziyyətini ağırlaşdırdı. Zorakılıq meydanına çevrilən, sosial-iqtisadi çətinliklər qarşısında qalan, aclığa düşərək olan yerli əhalinin 15%-i həlak oldu. Fevral burjuva inqilabından sonra rus ordusu İrani tərk etdi. Mərkəzi hökumətin gücsüzlüyündən istifadə edən erməni, aysor dəstələri ruslardan və ingilislərdən aldıkları silahlarla müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımını törədərək minlərlə dinc adamı məhv etdi. Belə soyqırımların ən dəhşətli 1918-ci ilin mart ayında Urmiya şəhərində baş verdi və tarixə “**Urmu bəlası**” kimi daxil oldu. Müharibə onsuz da bərbad olan iqtisadiyyata ağır zərbə vurdu. Həmin illərdə İranda olmuş ingilis generalı Denstervilin verdiyi məlumatlara görə, burada müharibə zamanı bir **xalvar**² buğdanın qiyməti 12 tündən 230 tündən qalxmışdı. Başqa sözlə, təxminən 20 dəfə artmışdı. Bütün bunlar əhalinin narazılığına səbəb olurdu.

Azərbaycan mədəniyyəti XIX- XX əsrin əvvəllərində

Təhsil. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti ölkədə öz iqtisadi və siyasi maraqlarına cavab verən təhsil sistemi yaratmağa başladı. Bu hökumətin məktəb siyasətinin əsasında irticaçı “pravoslavlıq, mütləqiyyət və xalqçılıq” prinsipi dayanırdı. Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında 1829-cu ildə verilən Əsasnamə ilə ibtidai dövlət məktəblərinin yaradılmasına başlandı. Əsasnaməyə uyğun olaraq, **1830-cu ildə Şuşada ilk qəza məktəbi** yaradıldı. Qəza məktəbləri gələcəkdə Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün kadrlar hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində aparılma da, Azərbaycan dili də tədris edilirdi. Rusiya hökuməti din xadimlərinin xalq arasında xüsusi hörmətə və nüfuza malik olduğunu da bilirdi. Buna görə də 1849-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Bakıda rus hökumətinə sadıq olacaq ruhani şəxslərin hazırlanması üçün **müsəlman məktəbləri** yaratmağa başladı. XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlar, iqtisadiyyatın yüksəlişi təhsil sisteminin də yenilənməsini tələb edirdi. **1872-ci il 13 may Əsasnaməsi** ilə Şimali Azərbaycanda bütün qəza məktəbləri altıillik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. 1874-cü ildə ibtidai məktəblər haqqında verilən Əsasnamənin nəticəsində Azərbaycanda kənd əhalisi üçün məktəblər yaradıldı. Kəndli uşaqlarının oxuması nəzərdə tutulan bu məktəblərdə təhsil yalnız rus dilində aparılırdı. **1865-ci ildə** çar hökuməti tərəfindən **Bakıda rusdillə orta təhsil verən ilk gimnaziya** açıldı. **1874-cü ildə Bakıda ilk qız gimnaziyası** fəaliyyətə başladı. Beləliklə, qızlar da orta təhsilə cəlb olundular. Orta məktəblərdə təhsil pullu idi. 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasının yaradılması, M.F.Axundzadənin və A.O.Çernyayevskinin səyləri nəticəsində **1879-cu ildə** onun **Azərbaycan şöbəsinin** açılması müəllim çatışmazlığı problemini müəyyən qədər azaltdı. **Bakıda 1887-ci ildə Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov ilk rus-Azərbaycan məktəbini açdılar.** Əsas məqsədi azərbaycanlı şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq olan bu tədris müəssisəsində Azərbaycan dili məcburi fənn kimi keçilirdi. XX əsrin əvvəllərində qızlar üçün də rus-Azərbaycan məktəbləri meydana çıxmağa başladı. 1901-ci ildə **H.Z.Tağıyevin** öz puluna tikdirdiyi binada azərbaycanlı qızlar üçün **pansion**¹ tipli **ilk məktəb** açması böyük əks-sədaya səbəb oldu. **Qız məktəbinin ilk müdiri Hənifə xanım Zərdabi olmuşdur.** **Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə baş tutan I Qurultayında** təhsilin ana dilində aparılması, icbari ibtidai təhsilə keçilməsi barədə təkliflər irəli sürülmüşdü. Bu dövrdə azərbaycanlı müəllimlərə ehtiyac artırdı. Artıq Qori Müəllimlər Seminariyası bu ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Azərbaycan ziyalılarının böyük səyi nəticəsində **Gəncə və Bakıda Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı.** Məktəblərlə yanaşı, ictimai və xüsusi kitabxanalar da fəaliyyət göstərirdi, amma bu kitabxanalar rus dilində kitablarla təchiz edilmişdi. 1894-cü ildə N.Nərimanov **Bakıda ilk Azərbaycan qiraətxanası** yaratdı. **Cənubi Azərbaycanda təhsil.** Qacarlar dövlətinin tərkibində qalan Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət və təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklər ləng gedirdi. Təhsil, əvvəllər olduğu kimi, yenə də məktəb və mədrəsələrdə cəmlənmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında yaradılan Təbriz Dövlət Mədrəsəsi (Təbriz Darülfünunu) təhsil

sahəsində mühüm yenilik sayılırdı. Cənubi Azərbaycanda təhsil sahəsində **M.H.Rüşdiyyənin** böyük əməyi olmuşdur. O, “**Vətən dili**”, “**Ana dili**” **dərsləkləri** hazırlamışdır.

Elm. XIX əsr elm xadimləri arasında böyük mütəfəkkir, elmin müxtəlif sahələri üzrə qiymətli əsərlər yaradan **Abbasqulu ağa Bakıxanov** (1794–1846) xüsusi yer tutur. XIX əsrdə ayrı-ayrı xanların və xanlıqların tarixinə həsr olunmuş bir sıra salnamə əsərlər yazılmışdır. Onların arasında **Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi”, Kərim ağa Fatehin “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi”, İsgəndər bəy Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı”** əsərləri xanlıqlar dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm mənbə hesab edilir. XIX əsrin birinci yarısında coğrafiya sahəsində yeni əsərlər yaradılmışdır. Bu dövrün ən məşhur coğrafiyaçı alimi, **coğrafiyaşünas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani** olmuşdur. Onun “**Səyahət bağı**” və digər əsərlərində Yaxın və Orta Şərq, Hindistan, Şimali Afrikanın coğrafiyası, etnoqrafiyası, tarixi, sosial-mədəni həyatı haqqında öz həmvətənlərinə qiymətli məlumatlar çatdırılmışdır. A.Bakıxanov bu sahədə də öz sözünü demişdir. O, “**Ümumi coğrafiya**” və yarımçıq qalan “**Kəşfül-Qəraib**” əsərlərinin müəllifidir. Rusiyada şərqşünaslıq elminin təşəkkülü və inkişafında azərbaycanlı alimlərin mühüm xidməti və əməyi olmuşdur. **A.Bakıxanovun “Fars qrammatikası”** əsəri hökumət mükafatına layiq görülmüş və Rusiyada fars dilinin tədrisində istifadə edilmişdir. Rus şərqşünaslığının inkişafında **Mirzə Cəfər Topçubaşov** və **Mirzə Kazım bəyin** müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Mətbuat. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın mədəni həyatının ən mühüm hadisəsi milli mətbuatın yaranması idi. Bu yolda böyük zəhmət çəkən **Həsən bəy Zərdabi 1875-ci il iyulun 22-də** Azərbaycanda milli mətbuatın təməl daşını qoyan “**Əkinçi**” **qəzetinin** ilk nömrəsini çap etdirmişdir. Bu qəzet Şərq dünyasında Avropa üsulunda dərc olunan ilk mətbuat orqanlarından biri idi. 1875–1877-ci illərdə işıq üzü görən “Əkinçi” milli mətbuatın təməl prinsiplərini müəyyən etdi. 1879-cu ildə “**Ziya**” adlı həftəlik qəzet nəşrə başladı. Bir il sonra bu qəzet “**Ziyayi-Qafqaziyyə**” adı altında çıxırdı. Tiflisdə nəşr olunan qəzetin redaktoru Səid Əfəndi Ünsizadə idi. Onun qardaşı Cəlal Ünsizadə 1883-cü ildə “**Kəşkül**” qəzetini nəşr etməyə başladı. “Kəşkül” “Əkinçi”nin müəyyənləşdirdiyi istiqaməti davam etdirdi. 1903-cü ildən M.Şahtaxtinskiyin redaktəsi altında nəşr edilən “**Şərqi-Rus**” qəzeti tez bir zamanda geniş oxucu kütləsi qazandı. Bu dövrdə çıxan “**Həyat**”, “**İrşad**”, “**Füyuzat**”, “**İşıq**” (qadın jurnalı) kimi qəzet və jurnallar ziyalıların və milli burjuaziya nümayəndələrinin yaratdığı cəmiyyətlər (“Müsəlman cəmiyyəti xeyriyyəsi”) xalqın maariflənməsində, milli şüurun və azadlıq hərəkatının güclənməsində böyük rol oynadı. Bu dövrün ən mühüm hadisəsi **C.Məmmədquluzadənin** redaktoru olduğu “**Molla Nəsrəddin**” **jurnalının** 1906-cı ildə nəşrə başlaması oldu.

Ədəbiyyat. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəsrlik tarixə malik ədəbi ənənələr davam etdirilir, qədim Şərq ədəbiyyatına bağlı olan klassik romantik poeziya üstünlük təşkil edirdi. **A.Bakıxanov**, **M.Ş.Vəzəh**, **Qasım bəy Zakir**, **Mirzə Fətəli Axundzadə**, **Nəcəf bəy Vəzirov**, **Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev**, **Nəriman Nərimanov**, **Mirzə Ələkbər Sabir** dövrün görkəmli maarifçiləri idi.

İncəsənət. Memarlıq. XIX əsrdə milli musiqinin ənənəvi janrları olan aşıq və muğam sənəti inkişaf edirdi. İstedadına görə fərqlənən Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı aşıq şeiri ənənələrinin davam etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli mərhələ idi. Bu dövrdə muğam sənətinin görkəmli ifaçıları olan **Hacı Hüsü**, **Xarrat Qulu**, **Cabbar Qaryağdıoğlu** bütün Qafqazda ən məşhur xanəndələr kimi tanınırdılar. Təsviri sənətin görkəmli nümayəndəsi **Mirzə Qədim İrəvani** portret ustası kimi şöhrət tapmışdı. O, İrəvanda Xan sarayının bərpasında çalışmış, binanın divarlarını “**Oturan qadın**”, “**Abbas Mirzə**” portretləri ilə bəzəmişdi. XIX əsr incəsənət tarixinin ən böyük nailiyyəti teatrın yaranması idi. 1873-cü ildə Bakı Realni məktəbində M.F.Axundzadənin “**Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran**” əsərinin tamaşası nümayiş etdirildi. Bu tamaşa ilə Azərbaycanda milli teatrın əsası qoyuldu. 1883-cü ildə H.Z.Tağıyev

daha bir xeyirli iş görərək teatr binası tikdirib onu azərbaycanlı aktyorların ixtiyarına verdi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Bakıda əhali sürətlə artır, şəhər getdikcə Böyüyürdü. Quberniya mərkəzi olan Bakının yeni planlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu işi Bakının ilk memarlarından sayılan **Qasım bəy Hacıbababəyov** həyata keçirdi. O, relyefi, yerin topoqrafiyasını nəzərə alaraq şəhərin yuxarı hissəsini terraslara bölüb küçələri pilləvari şəkildə planlaşdırmışdı. Bu dövrün digər görkəmli memarı **Zivər bəy Əhmədbəyov** olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda incəsənətin yeni janrları meydana gəlirdi. Dahi bəstəkar **Üzeyir bəy Hacıbəyli** 1908-ci ildə səhnəyə qoyduğu **“Leyli və Məcnun” operası** ilə bütün müsəlman Şərqiində əks-səda doğurdu. “Leyli və Məcnun” müsəlman dünyasında ilk opera oldu. 1916-cı ildə ilk peşəkar aktyor olan **Hüseyn Ərəblinski**nin yaxından iştirakı ilə **“Neft və milyonlar səltənətində”** adlı ilk Azərbaycan bədii filmi çəkildi.

ŞİMALI AZƏRBAYCAN RUSIYA IMPERİYASININ DƏRİN SIYASI BÖHRANI DÖVRÜNDƏ

Rusiyada Fevral inqilabı və Şimali Azərbaycan. Petroqradda 1917-ci ilin fevralında baş vermiş inqilab haqqında xəbər Bakıya martın 2-də çatdı. Azərbaycan cəmiyyətinin bütün təbəqələri bu hadisəni, xüsusilə hökumətin siyasi məhbuslara amnistiya verməsini böyük sevinclə qarşıladılar. Martın 4-də Bakı şəhər Dumasının təşəbbüsü ilə **İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi (İTİK)** yaradıldı. Komitə, əslində, Müvəqqəti hökumətin Bakıda yerli nümayəndəliyinə çevrildi. İcraiyyə Komitəsinə azərbaycanlı əhalinin təmsilçilərindən **M.H.Hacinski** və **M.Ə.Rəsulzadə** də daxil oldular. Martın əvvəllərində yenidən fəaliyyətini bərpa etmiş **Bakı Fəhlə Deputatları Sovetinin** ilk iclası keçirildi. Burada Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri təmsil olunmamışdı. Martın 27-də Bakıda Azərbaycanın İctimai Təşkilatları Şurasının toplantısında M.H.Hacinskinin sədrliyi ilə **Müsəlman İctimai Təşkilatlarının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsinin (MİTMİK)** Milli Bürosu yaradıldı. Partiyanın “Açıq söz” qəzeti şuranın rəsmi nəşr orqanına çevrildi. 1917-ci il martın sonlarında Yelizavetpolda **Nəsim bəy Yusifbəylinin** başçılığı ilə “Türk Ədəmi-mərkəziyyət” partiyası yaradıldı. 1917-ci ilin aprelinə Bakıda keçirilən **Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında** M.Ə.Rəsulzadə çağırılacaq Ümumrusiya Müəssislər Məclisində Rusiya müsəlmanlarına ərəzi muxtariyyəti verilməsini tələb olaraq irəli sürdü. Milli hərəkətin digər görkəmli xadimi Ə.M.Topçubaşov Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək onları Müəssislər Məclisinə seçkilərə birlikdə hazırlaşmağa çağırdı. 1917-ci ilin iyulunda MİTMİK-in tərkibi yeniləndi və Əlimərdan bəy Topçubaşov onun sədri seçildi. Oktyabrın 22-də Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə “Müsəvat” partiyası bolşeviklərin bütün cəhdlərinə baxmayaraq, ən çox səs toplayan partiya oldu. Beləliklə, Rusiyada Fevral inqilabından sonra Şimali Azərbaycanın milli azadlıq hərəkəti təşkilatı cəhətdən formalaşdı və onun keyfiyyətə yeni əsasda siyasi proqramı tərtib edildi.

Rusiyada Oktyabr çevrilişi və Şimali Azərbaycan. Şimali Azərbaycanın milli təşkilatları Müvəqqəti hökumətin fəaliyyətindən də xeyli narazı olduqları üçün bolşeviklərin oktyabrın 25-də Petroqradda hakimiyyəti ələ keçirmələrini ümumən rəğbətlə qarşıladı. Digər tərəfdən, sovet hökumətinin ölkənin müharibədən çıxmasına və kəndlilərə torpaq veriləcəyinə dair qərarları Şimali Azərbaycanda yeni hakimiyyətə müsbət münasibətin formalaşmasına təsir göstərdi. Lakin oktyabrın 27-də keçirilən Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında eser, menşevik və daşnaklar Petroqradda baş vermiş bolşevik çevrilişinin əleyhinə qətnamə qəbul etdilər. Dekabrın 12–13-də bolşeviklər hazırladıqları yeni seçki qaydası əsasında Bakı Sovetinə keçirilən seçkilərdə qalib gəldilər. Sovet Rusiyası Bakıda hakimiyyəti gücləndirməklə yanaşı, həm də bütün Cənubi Qafqazı nəzarət altına almağa çalışırdı. Bu məqsədlə Lenin dekabrın 18-də erməni bolşeviklərindən S.Şaumyanı bölgəyə Sovet Rusiyasının fəvqəladə komissarı təyin etdi.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda hakimiyyətinin zəifləməsi. 1917-ci il martın 9-da Müvəqqəti hökumətin qərarı ilə Qafqaz Cənubunu əvəz etmək üçün Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsi (XCQK) yaradıldı. Onun 4 üzvündən biri Azərbaycanı təmsil edən **Məmmədyusif Cəfərov** idi. Lenin hökumətini tanımaqdan imtina edən XCQK fəaliyyətini dayandırdı. Cənubi Qafqazın aparıcı milli siyasi qüvvələri 1917-ci il noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Cənubi Qafqaz komissarlığının yaradılmasını qərara aldılar. Burada seçicilərin əksəriyyəti öz səslerini milli partiyalara vermişdilər. Hətta sosial dayaqlarının güclü olduğu düşünülməyən Bakıda bolşeviklərə seçicilərin yalnız 20%-i səs vermişdi. Dekabrın 2-də Sovet Rusiyası ilə Mərkəz dövlətləri (Almaniya, Avstriya-Macaristan, Osmanlı və Bolqarıstan) arasında barışıq imzalandı. Bu saziş Rusiyanın bütün cəbhələrinə aid edilsə də, Osmanlı dövləti Sovet hakimiyyətini tanımayan Komissarlıqla ayrıca barışıq imzalamaq qərarına gəldi. Bu müqavilə dekabrın 5-də Ərzincanda imzalandı. Bundan sonra rus ordusu

əsgərlərinin cəbhəni tərk etməsi geniş miqyas aldı. Beləliklə, 1917-ci ildə Rusiya İmperiyasında baş vermiş siyasi dəyişikliklər azərbaycanlıların milli azadlıq uğrunda hərəkətinin daha kütləvi xarakter almasına səbəb oldu.

Şimali Azərbaycanda milli hərəkətin genişlənməsi. Bakıda bolşeviklərin fəaliyyəti onların bütün Cənubi Qafqazda Sovet hakimiyyətini zorla bərqərar etmək niyyətlərindən xəbər verirdi. Təkcə 1918-ci ilin martına kimi İrəvan quberniyasında 200-ə yaxın müsəlman kəndi qarət olunaraq məhv edilmişdi. Hələ 1917-ci ilin noyabrında Cənubi Qafqazın Müsəlman Milli Komitələrinin Bakıda keçirilən konfransında Azərbaycan öz müqəddəratını təyin etmək hüququndan yararlanaraq muxtariyyət yaratmaq üçün təxirə salmadan Müəssislər Məclisinin çağırılmasını qərara almışdı. 1917-ci il dekabrın 11-də Komissarlığın qərarı ilə general-leytenant **Əliağa Şıxlınskinin** komandanlığı altında yaradılmış **Müsəlman korpusu** silah-sursat və təchizat problemləri ilə qarşılaşmışdı.

Bakıda Mart soyqırımı. Erməni-bolşevik qüvvələri Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə divan tutmaq üçün Müsəlman Süvari Alayının bir qrup əsgər və zabitinin “Evelina” sərnişin gəmisində Lənkərandan Bakıya gəlməsindən bəhanə kimi istifadə etdilər. Həmin qrup 1918-ci il martın 27-də H.Z. Tağıyevin faciəli şəkildə həlak olmuş oğlu, alayın zabiti Məhəmmədin dəfnində iştirak edirdi. Bu zabitlər geri qayıtdıqdan sonra onların guya Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv edəcəkləri barədə şəhərin xristian əhalisi arasında şayiələr yayıldı. Bakı Soveti nümayəndələri bundan istifadə edərək alayın əsgərlərini tərk-silah etdilər. Martın 30-da “İsmailiyyə” binasında Azərbaycan ictimaiyyətinin nümayəndələrinin iştirakı ilə keçirilən iclasa gələn erməni təmsilçilər bolşeviklərə qarşı birgə çıxış etməklə bağlı məkrli təklif irəli sürdülər. Martın 30-da Bakı Soveti təxribata əl ataraq şəhərin azərbaycanlı məhəllələrinə qarşı genişmiqyaslı əməliyyatlara başladı. Martın 31-də şəhərin müsəlman əhalisi Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinə müqaviməti dayandırdı. Aprelin 1-də azərbaycanlı partiya və cəmiyyətlərin nümayəndələri Bakı Sovetinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular. Bu tələblərə görə, şəhərin müsəlman əhalisi hərbi birliklərini tərk-silah etməli, Bakı Sovetini şəhərdə yeganə ali qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanımalı, Bakıdan Tiflisə və Petrovska (Mahaçqalaya) gedən dəmir yollarının bağlanması aradan qaldırılmalı idi. Lakin buna baxmayaraq, erməni quldurlarının müsəlmanlara qarşı zorakılıqları aprelin 2-də də davam etdi. Şəhərdə müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən qırğınlara etirazını bildirən rus ordusunun 36-cı Türküstan alayının əsgərlərinin və komandanlığının, Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasının rus matroslarının qırğınların dərhal dayandırılması haqqında Bakı Sovetinə verdikləri tələbindən və əks halda erməni məhəllələrinin bombardman ediləcəyi xəbərdarlığından sonra şəhərdə erməni zorakılığına əsasən son qoyuldu. Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni vəhşilikləri Bakı quberniyasının bütün ərazisinə yayılmışdı. Martın 30-da Bakıdakı məlum hadisələrə bir neçə saat qalmış Şamaxı qəzasında başlanan və iyulun sonlarına kimi davam edən qırğınların nəticəsində 110 müsəlman kəndi talan edilərək viran qoyuldu, 20 min nəfərdən çox dinc sakin qətlə yetirildi. Aprelin ortalarında Lənkəran qəzasına basqın edən erməni quldurları buranın 40 yaşayış məntəqəsində qarətlər və qətlər törətmişdilər. Salyan qəzasında 12 yaşayış məntəqəsi dağıdılmış, 2 min nəfər dinc müsəlman sakin qətlə yetirilmişdi. 1918-ci ilin aprel-may aylarında erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən Quba qəzasında 167 müsəlman kəndi dağıdılmış, 7 mindən çox müsəlman öldürülmüşdü. İyunun əvvəllərində erməni-bolşevik quldur dəstələri Kürdəmirə və Göyçay qəzasına soxularaq dinc müsəlman əhalisinə divan tutmuşdu. Bakı quberniyasında Sovet hakimiyyətinin bərqərar edilməsi pərdəsi altında erməni quldur dəstələri tərəfindən müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımını vəhşi daşnaklar eyni vaxtda İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur, Üçmüədzin, Zəngəzur və digər qəzalarında da törətmişdi.

ŞİMALI AZƏRBAYCAN MILLİ DÖVLƏTÇİLİYİNİN BƏRPASI VƏ MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ YOLUNDA

Cənubi Qafqaz Seymi və Şimali Azərbaycan. 1918-ci il yanvarın əvvəllərində – Lenin hökumətinin Petroqradda toplanmış Müəssislər Məclisini qovmasından bir neçə gün sonra Cənubi Qafqaz Komissarlığı gürcü fraksiyasının təklifi və Azərbaycan fraksiyasının həlledici yardımı ilə bölgədə ali qanunverici orqan funksiyasına malik parlamentin çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilən deputatların iştirakı ilə yaradılan orqan Rusiyadan ayrılaraq müstəqilliyini elan etmiş Polşanın qanunverici orqanının adı ilə Seym adlandırıldı. Fevralın 23-də Tiflisdə öz işinə başlayan Seymin ilk tədbiri bölgənin hökuməti funksiyasını icra edən və Seymin əsas partiyalarının təmsilçilərindən ibarət olan Komissarlığın yaradılması oldu. Bütün fraksiyalar Sovet Rusiyasını tanımaqdan imtina edir və demokratik Rusiyanın tərkib hissəsi olduğunu bildirirdi. Azərbaycan fraksiyası (44 nəfər) gürcü və erməni fraksiyalarından sayca çox olsa da, pərakəndə fəaliyyət göstərirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində Sovet Rusiyası ilə Mərkəz dövlətləri (Almaniya, Avstriya-Macarıstan, Bolqarıstan, Osmanlı) arasında aparılan sülh danışıqları zamanı Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasında maraqlı olan Osmanlı dövləti Komissarlığa müraciət edərək ona müstəqil tərəf kimi danışıqlara qoşulmağı təklif etdi. Komissarlıq təklifi rədd etdi və Sovet Rusiyasının imzalayacağı sülh müqaviləsini tanımayacağını bildirdi. Komissarlığın gürcü və erməni nümayəndələri ehtiyat edirdilər ki, Rusiyadan ayrılacaqları halda bu, Osmanlı ordularının bölgədə fəaliyyətinin geniş miqyas almasına səbəb olacaqdır. Bu dövrdə rus qoşunlarının işğalı altında olan Osmanlı ərazilərində müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldur dəstələri tərəfindən törədilən kütləvi qətləmlər davam edirdi. Yanvarın sonunda Osmanlı qoşunları Ərzincan bariyeri ilə müəyyən edilmiş sərhədi keçərək müsəlmanların müdafiəsinə qalxdı. Seym sülh danışıqlarına başlamaq üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etdi. Bu danışıqlar 1918-ci il martın 14-dən aprelin 13-ə kimi Trabzonda aparıldı. Osmanlı nümayəndələri Seymin müstəqil dövlət olmadığı halda Brest-Litovsk müqaviləsini tanımaqdan imtina etməsini məntiqsiz yanaşma adlandırdılar. Seymin milli fraksiyaları arasında Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə Osmanlı dövlətinə verilmiş Qars, Batum və Ərdahan vilayətlərinin taleyi məsələsində fikir ayrılıqları var idi. Azərbaycan və gürcü fraksiyaları Batumun Cənubi Qafqazın tərkibində saxlanılmasının tərəfdarı olduğu halda, erməni fraksiyası Qarsın saxlanılmasında israr edirdi. Azərbaycan fraksiyası Bakı neft sənayesi üçün Batumun mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyi qənaətində idi. Bakıda dinc müsəlman əhalisinə qarşı bolşevik-daşnak qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı xəbəri Osmanlı və Azərbaycan nümayəndələrinin danışıqlarda mövqeyini daha da sərtləşdirdi. Gürcü və erməni fraksiyaları Osmanlı dövlətinin tələblərini rədd edərək ona müharibə elan edilməsi haqqında qərar verdi. Bir neçə gündən sonra Osmanlı dövləti Batumu ələ keçirməklə Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin müəyyənləşdirdiyi sərhədləri bərqərar etdi və Seymə sülh danışıqlarını bərpa etmək haqqında təklif göndərdi. Erməni fraksiyası müharibəni davam etdirməkdə israrlı olsa da, Azərbaycan və gürcü fraksiyaları bunun əleyhinə səs verdi. Osmanlı dövlətinin rəhbərlərindən Ənvər paşa Cənubi Qafqazda ümumi Seymə malik və Osmanlı dövləti ilə sıx ittifaqda olan vahid dövlətin yaradılmasını təklif edirdi. Aprelin 22-də Seym Cənubi Qafqazın Rusiyadan ayrılmasını və müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olunmasını qərara aldı. Bununla da, Rusiyanın mərkəzi hakimiyyətini rədd edən Şimali Azərbaycan siyasi müstəqillik əldə etdi və Qafqaz xalqlarının birliyinə daxil oldu. Respublikanın qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri Osmanlı dövləti ilə sülh müqaviləsinin imzalanması idi. Mayın 11-də Batumda işinə başlayan sülh konfransında Osmanlı dövləti Seymin günahı səbəbindən başlamış müharibədə üzləşdiyi itkilərə görə ona əlavə ərazilər verilməsini tələb etdi. Seymin gürcü və erməni nümayəndələri buna kəskin etirazlarını bildirdilər. Azərbaycan nümayəndələri isə Osmanlı dövlətinin yardımını ilə Bakı və İrəvan quberniyalarında müsəlman

əhaliyə qarşı törədilən qırğınların qarşısının tez bir zamanda alınmasında maraqlı idilər. Seymin Azərbaycan fraksiyası hökumətin bolşevikləri Bakıdan çıxarmaqla bağlı tədbirlər görməyəcəyi halda federasiyanı tərk edəcəklərini bildirdi. Almaniyanın danışıqlarda vasitəçilik etməklə bağlı təklifi Osmanlı və Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən rədd edildikdən sonra Almaniya təmsilçiləri gürcü və erməni nümayəndələri ilə gizli görüşlər keçirir və müttəfiqləri Osmanlı dövlətinin maraqlarına qarşı planlar hazırlayırdılar. Onların “tövsiyələri” ilə Seymin gürcü fraksiyası 1918-ci il mayın 26-da müstəqilliklərini elan etməyə qərar verdi. **“İstiqlal bəyannaməsi”**. Seymin buraxılması və Cənubi Qafqaz Demokratik Federativ Respublikasının süqutu Azərbaycanın milli siyasi qüvvələri üçün gözlənilməz olmasa da, yerlərdə əhalinin rəyi öyrənilmədən müstəqilliyin elan olunması kimi mühüm qərarın qəbulu yolverilməz hesab olundu. Mayın 27-də Seymin Azərbaycan fraksiyasının toplantısında siyasi xadimləri ölkənin idarə edilməsi vəzifəsini dərhal öz üzərlərinə götürdüklerini elan etdilər və Azərbaycan Milli Şurasının yaradıldığı haqqında qərar qəbul olundu. Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə, icra orqanının rəhbəri isə F.Xoyski seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın iclasında Azərbaycanın vəziyyəti haqqında məruzə edən **Xəlil bəy Xasməmmədov** təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan olunmasının vacibliyini əsaslandırdı. Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə bu zaman Batumda sülh danışıqlarında iştirak edirdi. Şura səs çoxluğu ilə Azərbaycanın “İstiqlal bəyannaməsi”ni qəbul etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti adlandırılan yeni dövlətin ərazisi, əsasən, Şimali Azərbaycanı əhatə edirdi. Milli Şura F.Xoyskinin başçılığı ilə AXC-nin ilk hökumətinin təşkili haqqında qərar qəbul etdi. 1918-ci il iyunun 4-də müstəqil dövlətin tarixində ilk dəfə AXC hökumətinin Osmanlı dövləti ilə Batumda imzaladığı müqavilədə hər iki dövlət arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun yaradılacağı əks olunurdu. AXC bu müqavilələri imzalamaqla Osmanlı dövləti ilə, əslində, müttəfiqlik münasibətləri qururdu.

Bakı zəfəri. Hərbi yardım üçün dərhal Osmanlı dövlətinə müraciət etdilər. Osmanlı dövləti Sovet Rusiyasının və Almaniyanın bu yardıma qarşı çıxacağını yəqin etdiyi üçün Nuru paşanın komandanlığı altında Şimali Azərbaycana göndərilən hərbi qüvvəni rəsmən Osmanlı dövlətinin sərəncamında olmayan Qafqaz İslam Ordusu adlandırmalı oldu. Bakı neftinə tez bir zamanda yetişmək niyyətində olan Almaniya gürcü qoşunları ilə birlikdə Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda irəliləməsinə mane olurdu. 1918-ci ilin iyununda Borçalıda Osmanlı ordu hissələri ilə baş verən silahlı toqquşmada alman-gürcü qoşunları məğlubiyyətə uğradı. Almaniyanın AXC-nin siyasi dairələrini öz tərəfinə çəkmək cəhdi də bir nəticə vermədi. Bakı şəhərinin və quberniyasının müsəlman əhalisinə qarşı keçirilən qırğınlardan sonra daşnak- bolşevik qüvvələri yerlərdə zorakılıqla Sovet hakimiyyətinin yaradılmasına nail oldu. AXC-nin elan olunması öz hakimiyyətlərini bütün Şimali Azərbaycanda bərqərar etmək istəyən və rəhbərləri daşnak-bolşevik olan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) planlarını pozdu. Əvvəlcə Tiflisdə fəaliyyət göstərmək məcburiyyətində qalmış AXC hökuməti iyunun ortalarında Gəncə şəhərinə köçmək qərarına gəldi. Buna yol verməmək üçün iyunun 10-da Bakı XKS-nin qoşunu Gəncə üzərinə yürüşə başladı. AXC hökuməti və Milli Şura iyunun 16-da Gəncəyə köçdü. AXC-nin elan olunmasından sonra ilk siyasi böhran – “İyun böhranı” baş verdi. Osmanlı dövlətinin hərbi yardımının Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk edən AXC-nin siyasi liderləri Milli Şuranın iyunun 17-də keçirilən fəvqəladə iclasında xalqın istiqlalının xilasını naminə mühüm qərarların qəbul edilməsinə nail oldular. Fəaliyyətini dayandırmış Milli Şuranın səlahiyyətləri F.Xoyskinin başçılığı ilə yaradılan yeni hökumətə verildi. Hökumət hərbi vəziyyət elan etdi, Azərbaycanın Milli Ordusunun yaradılmasına başlandı. Ölkənin hər yerindən gələn könüllülərin yardımı ilə Azərbaycan- Osmanlı qüvvələri (Qafqaz İslam Ordusu) sovet qoşunlarını iyunun 27-dən iyulun 1-ə kimi Göyçay yaxınlığında davam edən döyüşlərdə darmadağın etdi. Bakı XKS İranda rus-kazak qüvvələrini yardıma çağırırsa da, bunun elə də əhəmiyyəti olmadı.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN DAXILI SİYASƏTİ

“İstiqlal bəyannaməsi” AXC-nin dövlət quruluşunu parlamentli respublika kimi təsbit etmişdi. Qanunverici orqan funksiyasını ilk dövrlərdə Müvəqqəti Milli Şura yerinə yetirirdi. Milli Şuradakı mövcud siyasi qüvvələr Azərbaycanın yalnız müsəlman əhalisini təmsil edirdi. İyunun 17-də fəaliyyətini dayandırmalı olan Milli Şura hökumətin qarşısında 6 aydan gec olmayaraq ümumi, birbaşa və gizli səsvermə əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması vəzifəsini qoymuşdu. Osmanlı qoşunları Şimali Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Bakıya gəlişi gözlənilən Antanta qüvvələrinin AXC-ni tanımaqdan imtina etməsi Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən təhlükə altına aldı. Belə bir vəziyyətdə ölkənin bütün əhalisini təmsil edəcək qanunverici orqanın təxirə salınmadan çağırılmasına böyük ehtiyac var idi. 1918-ci ilin noyabrında fəaliyyətini bərpa edən Milli Şura özünü yenidən respublikanın yeganə qanunverici orqanı elan etdi. Noyabrın 20-də qəbul edilmiş “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında” Qanun seçki əsasında və ölkədə yaşayan bütün millətlərin təmsil olunduğu birpalatalı parlamentin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Parlamentin yaradılması haqqında qanuna görə, milli azlıqlara böyük güzəştlər edilirdi. Belə ki əhalisinin əksəriyyətini müsəlmanlar təşkil edən Bakı qəzasından parlamentə 5 nəfər müsəlman deputatı seçilməli olduğu halda, azlıqda qalan ermənilərin Milli Komitəsi 5, rusların Bakı Milli Şurası isə 10 nəfər deputat seçmək hüququ alırdı. Müsəlman əhali Gəncə və Şuşa qəzalarının hər birindən 2 nümayəndə seçməli olduğu halda, ermənilərə hər birindən 8 nümayəndə seçmək hüququ verilirdi. Bu güzəştlər AXC-ni ölkənin bütün millətlərinin iradəsinə arxalanan dövlət kimi dünyaya təqdim etmək zərurətindən edilmişdi. Erməni və rus Milli şuraları müxtəlif bəhanələrlə əvvəlcə Azərbaycan Parlamentini tanımayacağını bildirsə də, Bakıdakı Antanta hərbi komandanlığının təmsilçisi general Tomson dekabrın sonlarında parlamentə və hökumətə müsbət münasibətini bəyan etdikdən sonra onun işində iştirak etməyə məcbur oldu. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan AXC Parlamenti xalqın demokratik hakimiyyət prinsiplərinə verdiyi böyük dəyərin təzahürü idi. Parlamentin sədri vəzifəsinə o zaman İstanbulda Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri qismində fəaliyyət göstərən **Əlimərdan bəy Topçubaşov** seçildi. Lakin məlum səbəblərə görə bu vəzifəni onun müavinləri – 1920-ci ilin fevralına kimi **Həsən bəy Ağayev**, daha sonra isə **Məmmədyusif Cəfərov** icra etməli oldular. Parlamentin ilk müzakirə etdiyi məsələlərdən biri hökumətin hesabatının dinlənilməsi və yeni hökumətin təşkil olunması idi. **F.Xoyski** səhhəti ilə bağlı yeni hökumətin yaradılması barəsində təklifdən əvvəlcə imtina etsə də, israrlı müraciətlərdən sonra 1918-ci il dekabrın 26-da yeni koalisiya hökumətini təşkil etməyə razı oldu. Hökumət Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini, ərzaq, nəqliyyat, aqrar, maliyyə və ordu sahələrində təxirəsalınmaz islahatların keçirilməsini nəzərdə tutan bəyannamə ilə çıxış etdi. General Tomson bu hökuməti Azərbaycan hüduqlarında yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanımaqla təkcə AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində mühüm qərar qəbul etmədi, eyni zamanda Rusiyanın parçalanmasını istəyən öz dövlətinin maraqlarını da ifadə etmiş oldu. Parlamentdə bir neçə fraksiya və qrup fəaliyyət göstərirdi (“Müsavat” və bitərəflər, “İttihad”, “Əhrar”, sosialistlər, “Slavyan-rus” cəmiyyəti və s.). Lakin buna baxmayaraq, fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində AXC parlamenti 230-a yaxın qanun qəbul etdi. 1919-cu ilin avqustunda “Vətəndaşlıq haqqında” Qanun, oktyabrında isə “Mətbuat haqqında” Nizamnamə qəbul edildi. 1919-cu ilin iyulunda qəbul edilmiş Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməyə görə, 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ verilirdi, lakin 1920-ci ilin aprelində ölkənin Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə əlaqədar seçkilərin keçirilməsi baş tutmadı.

AXC hökuməti. Ali icra orqanı funksiyasını hökumət yerinə yetirirdi. AXC-nin ilk hökuməti Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşısa da, ikinci hökumət Şuranın qanunverici səlahiyyətlərini də həyata keçirməli oldu. 1918-ci ilin yayında ölkə ərazisində hərbi vəziyyət tətbiq edildi, ilk dövlət bayrağı qəbul olundu, türk (Azərbaycan) dili dövlət dili elan edildi,

ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq olundu. AXC-nin ərazisi 113.896 km² (onun 97.298 km²-i mübahisəsiz ərazi) idi və inzibati cəhətdən Bakı, Gəncə və Zaqatala quberniyalarına bölünmüşdü. Ölkə əhalisi 1919-cu ildə 4.617.671 nəfər idi ki, onun da 75,4%-ni müsəlmanlar təşkil edirdilər.

Qarabağ general-qubernatorluğu. 1918-ci ilin yayında Qarabağda məskunlaşmış erməni əhalisi Ermənistandan aldığı yardımın sayəsində fəallaşmışdı. Onların məqsədi əhalinin əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etməsinə baxmayaraq, buranı zorla Ermənistanla birləşdirmək idi. Qafqaz İslam Ordusu bu dövrdə bütün səylərini Bakının azad edilməsinə yönəltdiyindən Qarabağda erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları geniş miqyas almışdı. Bakının azad edilməsindən dərhal sonra AXC hökuməti Qarabağda sabitliyin yaradılması və erməni quldur dəstələrinin tərksilah edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusunun bir hissəsini buraya göndərdi. Sentyabr-oktyabr aylarında aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra Qarabağda AXC-nin hakimiyyəti bərqərar oldu. Osmanlı qoşunlarının Şimali Azərbaycanı tərksilah etməsi ilə Ermənistan tərəfindən yardım alan quldur dəstələri yenidən fəallaşdı. Bu dəfə onlara qarşı mübarizəni AXC ordusu aparmalı oldu. 1919-cu il yanvarın 13-də AXC hökuməti Qarabağın azərbaycanlı əhalisini erməni quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən qorumaq üçün Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağın müvəqqəti general-qubernatorluğunun təsis olunması haqqında qərar qəbul etdi. Bu vəzifəyə AXC-nin ilk hökumətində Hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov təyin edildi. Ermənistan hakimiyyətinin Qarabağda bu vəzifənin təsis edilməsinə və ermənilərin düşməni adlandırdığı X.Sultanovun bu vəzifəyə təyin olunmasına etirazı bir nəticə vermədi. İyunun 5-də Qarabağda AXC hakimiyyətinə qarşı pozucu fəaliyyət aparan erməni Milli Şurasının fəal üzvləri general Tomsonun yardımı ilə ölkə hüduqlarından çıxarıldılar. Ertəsi gün Şuşanın erməni əhalisi separatçıların fitnəkarlığına görə X.Sultanova məktub yazaraq onun şəxsində Şuşanın müsəlman əhalisindən üzr istədi. Avqustun 15-də Qarabağın erməni əhalisi AXC hakimiyyətinə tabe olduğu haqqında hökumətlə saziş imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 1919-cu ilin payızında Zəngəzurdə müsəlman əhalisinin erməni basqınlarından müdafiəsinin gücləndirilməsi nəticəsində Ermənistan respublikası bir müddət qəzanın işğalından əl çəkməli oldu. İngilis komandanlığının vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan Respublikası arasında 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə imzalanmış sazişə əsasən, hər iki tərəf qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxarmalı idi. Lakin saziş imzalandıqdan bir neçə gün sonra Ermənistan onun şərtlərini pozaraq öz qoşununu Zəngəzura göndərdi.

Naxçıvan general-qubernatorluğu. AXC-nin yaradılması ərəfəsində, xüsusilə ondan sonra erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların miqyası genişləndirilmişdi. Batum müqaviləsi əsasında 1918-ci ilin iyununda Naxçıvana gəlmiş Osmanlı qoşunları yerli silahlı dəstələrin yardımı ilə bölgənin müdafiəsini möhkəmləndirdi. Osmanlı hərbi qüvvələri 1918-ci ilin noyabrında Naxçıvanı tərksilah etdikdən sonra fəallaşmış erməni quldur dəstələrinin buranın dinc müsəlman əhalisinə qarşı vəhşilikləri yenidən artdı. 1918-ci ilin noyabrında bölgənin müdafiəsini təmin etmək və onun Ermənistan tərəfindən işğalına yol verməmək üçün mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan **Araz-Türk Respublikası** (ATR) yaradıldı. 1919-cu il fevralın 28-də ATR-in "Cənub-Qərbi Azərbaycan" adı altında AXC-yə birləşməsi xahişini təmin edən hökumət **Bəhram xan Naxçıvanski**nin rəhbərliyi altında Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar ərazisini əhatə edən **Naxçıvan general-qubernatorluğu** yaradılmasını qərara aldı. 1919-cu ilin martında ATR-in süqutuna etdi. Bölgə əhalisinin və AXC hökumətinin maraqlarına ingilis komandanlığının laqeydliyi nəticəsində 1919-cu ilin mart-iyul aylarında burada erməni idarəçiliyi fəaliyyət göstərirdi. Lakin işğal rejimi AXC-nin güclü diplomatik təzyiqi və yerli əhalinin qətiyyəti sayəsində ləğv edildi. 1919-cu ilin avqustunda Naxçıvan şəhərində **Səməd bəy Cəmillinski**nin başçılığı ilə general-qubernatorluq fəaliyyətə başladı.

Milli Ordunun yaradılması. Mürəkkəb daxili və xarici şərait Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının sürətləndirilməsini tələb edirdi. AXC hökumətinin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman Korpusu **Əlahiddə Azərbaycan Korpusu** adlandırıldı, bununla da, **Cümhuriyyət Ordusunun** əsası qoyuldu. Bu işi sürətləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də F.Xoyskinin rəhbərliyi altında hökumətin nəzdində Hərbi Nazirlik yaradıldı. Lakin ordu quruculuğu onun müavini, daha sonra isə Hərbi nazir vəzifəsini icra edən general **S.Mehmandarova** tapşırıldı. Pərakəndə fəaliyyət göstərən milli hərbi hissələrin idarə olunmasını mərkəzləşdirmək məqsədilə Baş Qərargah formalaşdırıldı. AXC parlamenti ordu quruculuğu və ölkənin müdafiəsinin təşkili ilə bağlı 9 qanun qəbul etdi. Orduda Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə, savadsızlığın aradan qaldırılmasına, döyüşçülərin xalqın milli dəyərlərinə və şanlı qəhrəmanlıq tarixinə əsaslanan tərbiyəsinə, hərbi bacarıqlarının artırılmasına, peşəkar milli zabit kadrlarının hazırlanmasına, nizam-intizamın gücləndirilməsinə, ordunun silah-sursatla tam təmin olunmasına böyük əhəmiyyət verilirdi. 1919-cu ilin aprelində hökumətin təqdim etdiyi büdcə layihəsinə əsasən, orduya dövlət büdcəsindən xərclərin, təqribən, 28%-i ayrılmalı idi. Hərbi qulluqçuların geyim formasının milli üslubda hazırlanması döyüşçülərin milli ruhunun gücləndirilməsində əhəmiyyətli addım oldu. 1919-cu ilin iyununda imzalanmış Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə və hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlərin də Milli Ordunun formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti var idi. Ölkənin xarici təhdidlərdən təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə 1919-cu il iyunun 11-də Baş Qərargahın nəzdində **Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı** yaradıldı. 1918-ci ilin aprelindən etibarən Lənkəran bölgəsini vaxtilə burada məskunlaşdırılmış rus-molokan əhalisinin yardımını ilə Azərbaycandan ayıraraq əvvəl ağqvardiyaçılar, sonra isə bolşeviklər nəzarətdə saxlayırdılar. 1919-cu ilin mayında bolşeviklər burada Sovet hakimiyyətinin qurulduğunu və Muğan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. 1919-cu ilin avqustunda bölgəyə gələn Milli Ordu hissələri separat Muğan Sovet Respublikasını ləğv etdi.

Sosial-iqtisadi siyasət. AXC-nin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərindən biri müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər imkanların yaradılması idi. Xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığının azad sahibkarlığın inkişafı üçün vacib olduğu fikrini qəbul edən AXC hökumətləri eyni zamanda da onun miqyasının ifrat dərəcədə artmasına qarşı idi. 1918-ci ilin iyununda hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ərzaq və bəzi xammal məhsullarının xaricə çıxarılmasına müvəqqəti qadağa qoydu. 1919-cu ilin sentyabrında Dövlət Bankı fəaliyyətə başladı. Artan inflyasiya şəraitindən milli pul vahidlərinin möhkəmləndirilməsi və onların alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanması hökumətlərin başlıca vəzifələrindən biri idi. Qiymətli metalların ölkədən xaricə daşınmasına görə məsuliyyət müəyyən edildi. Daxili bazarın qorunması üçün xaricdən gətirilən bir sıra mallara qoyulan gömrük rüsumu artırıldı. Eyni zamanda ölkədən məhsulların xaricə azad şəkildə ixracı üçün zəruri qanunlar qəbul edildi. Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatında iştirakını artırmaq məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi. Azərbaycan neftinin xarici bazarlarda satışının kəskin azalması səbəbindən neft sənayesində böhran dərinləşməkdə idi. 1918-ci ilin noyabrında general Tomsonun başçılığı ilə yaradılmış ingilis işğal rejimi Bakı neft sənayesini nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. AXC-nin IV hökuməti, əvvəlki hökumətlərdən fərqli olaraq, Bakı neftinin əsas istehlakçısı kimi daim bu məhsula ehtiyac duyan və onun əsas bazarı hesab olunan Rusiya ilə münasibətləri bərpa etməyi nəzərdə tutmuşdu. 1918-ci ilin iyunundan etibarən Osmanlı dövlətinin, noyabrından isə ingilis komandanlığının nəzarəti altında olan Bakı-Batumi neft kəmərinə AXC hökuməti yalnız Versal sülh müqaviləsinin 89-cu maddəsinə əsasən istifadə etmək imkanını qazandı. 1917-ci ildə Şimali Azərbaycan kəndlərində bütün təsərrüfatların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Kəndlilərin yarısından çoxunu kasıblar təşkil edirdilər. AXC hökuməti aqrar islahata hazırlıq haqqında qərar qəbul etdi. 1919-cu ilin fevralında aqrar islahat barəsində qanun layihəsinin hazırlanması üçün parlament komissiyası

yaradıldı. Komissiyanın hazırladığı layihədə bütün torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan edilir, mülkədarların ixtiyarında müəyyən olunmuş miqdarda torpaq sahəsinin saxlanması nəzərdə tutulurdu. 1918-ci ilin iyulundan etibarən inflyasiya ilə əlaqədar bir neçə dəfə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin maaşının artırılması haqqında qərarlar qəbul edildi. Hökumət 1919-cu ilin fevralında kasıb ailələrdən olan uşaqlara yardım edilməsi ilə bağlı qərar verdi. AXC hökumətlərinin sosial siyasətlərində qaçqınların problemlərinin həlli əsas yerlərdən birini tuturdu. 1918–1920-ci illərdə erməni quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər səbəbindən İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 min nəfərdən çox azərbaycanlı qaçqın düşmüşdü. 1918-ci ildə yaradılmış **Himayədarlıq Nazirliyi** həm də onların problemləri ilə məşğul idi. Qaçqınlara ərzaq, pul və zəruri istehlak malları verilir.

Mədəni quruculuq tədbirləri. Xalq maarifi sahəsində ən başlıca vəzifələrdən biri təhsil sisteminin yenidən qurulması və milli kadrların hazırlanması idi. Təhsil sisteminin milli zəmin əsasında yenidən qurulmasında 1918-ci il iyunun 27-də türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan olunması və avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var idi. İbtidai məktəblərdə şagirdlərin ana dilində təhsil alması ilə yanaşı, dövlət dili kimi türk (Azərbaycan) dilinin tədrisi məcburi hesab olunurdu. Orta təhsil müəssisələrində isə tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Təhsil müəssisələrində, dövlət idarələrində, orduda, məhkəmələrdə dövlət dilindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı, milli kadrların hazırlanmasına qədər dövlət idarələrində rus dilindən istifadəyə də icazə verilir. Ölkədə müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısamüddətli kurslar təşkil edildi. AXC hökumətinin qərarı ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin bazasında Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradıldı. Ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması məqsədilə Bakı Dövlət Universitetinin, Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun və Dövlət Konservatoriyasının təsis edilməsi planlaşdırılsa da, yalnız universitetin açılması mümkün oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Parlament BDU-nun təsis edilməsi haqqında qanun və 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına xarici ölkələrin (Almaniya, Fransa, Osmanlı, İtaliya, Böyük Britaniya, Rusiya) ali məktəblərində təhsil alması üçün göndərilmələri haqqında qərar qəbul etdi. Rusiyadakı vəziyyətlə əlaqədar nəzərdə tutulmuş 13 nəfəri oraya göndərmək mümkün olmadı. Mədəni sahədə keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlardan biri də əlifba ilə bağlı idi. 1919-cu ilin martında AXC hökumətinin qərarı ilə yaradılmış Əlifba İslahatı Komissiyası latın əlifbasına keçilməsi haqqında təqdim olunan layihəni bəyənsə də, Sovet Rusiyasının ölkəni işğal etməsi səbəbindən islahatı axıra kimi həyata keçirə bilmədi. AXC dövründə 100-ə qədər qəzet və jurnal dərc edilirdi ki, onların da əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilində idi. Mətbuatın səciyyəvi cəhəti onun əsas hissəsinin AXC ideyalarını təbliğ və müdafiə etməsi idi. Məsələn, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Qurtuluş”, “Mədəniyyət” və başqalarını göstərmək olar. Hökumətin 1918-ci ilin noyabrında qəbul etdiyi qərara əsasən senzura ləğv edilmişdi. AXC hökuməti əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində dövlət və kütləvi xalq kitabxanalarının açılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Bakıda fəhlələr arasında mədəni-maarif işlərinin aparılması məqsədilə “xalq evləri” təşkil edilmişdi. Milli Kitabxananın yaradılmasına hazırlıq işləri görülürdü. AXC-nin yaranması ilə milli teatrın fəaliyyətində canlanma baş verdi. 1918-ci ilin oktyabrında Dövlət Teatrı təşkil olundu. Onun səhnəsində **ilk tamaşaya qoyulan əsər N.Nərimanovun “Nadir şah”** faciəsi idi. Azərbaycan teatrının repertuarında müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr edilmiş dram əsərləri mühüm yer tuturdu. Burada “Bakı uğrunda müharibə”, “Azərbaycan” kimi vətənpərvər ruhlu əsərlər tamaşaya qoyulurdu.

Mühazirə 8

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu. Cənubi Azərbaycan 1917-1920-ci illərdə.

Xarici siyasətində Osmanlı dövlətinə meyil edən AXC 1918-ci ilin noyabrından Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya ilə yaxınlaşmalı oldu. Böyük Britaniya qoşunları AXC ərazisinə iki dəfə daxil olmuşdur. Paris sülh konfransında Qərb dövlətlərinin Qafqazda himayəçiliyi məsələsinin müzakirəsində AXC hökuməti Böyük Britaniyaya üstünlük verirdi. 1920-ci ilin yanvarından etibarən AXC hökuməti daha genişmiqyaslı xarici siyasət yürütməyi planlaşdırırdı. Bu məqsədlə parlament 1920-ci il aprelin 1-dən başlayaraq Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, İsveçrə, Almaniya, ABŞ, Polşa və Sovet Rusiyasında diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması barədə qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən, Paris sülh konfransında iştirak edən AXC sülh nümayəndəliyi fəaliyyətini dayandırdı. 1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda yeni yaranmış 3 milli dövlətin hüduqlarının dəqiqləşdirilməsinin mürəkkəbliyi səbəbindən onların arasında mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxdı. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasında iştirak edənlərin əksəriyyəti İrəvan şəhərinin Ermənistan paytaxt qismində verilməsi haqqında qərarı "qaçılmaz acı bir həqiqət" və "tarixi zərurət" kimi qiymətləndirirdi. Milli Şuranın üzvləri Vətənin bir hissəsinin itirilməsi faktının ölkə əhalisində hakimiyyətə qarşı müəyyən inamsızlıq yarada biləcəyini dərk etsələr də, Osmanlı dövlətinin göstərdiyi yardımın AXC-nin təşəkkülü üçün həyati vacib məsələ olduğuna əmin idilər. 1918-ci il dekabrın 28-də AXC hökuməti parlamentin Ağsaqqallar Şurası üzvlərinin iştirakı ilə Paris sülh konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirdi. Heyət sülh konfransında iştirakla yanaşı, Avropa və Amerika dövlətlərinə AXC haqqında ətraflı məlumat təqdim etməli idi. Fransa hökuməti tərəfindən AXC nümayəndəliyinə viza verilməsində əngəllərin yaradılması səbəbindən onlar Paris sülh konfransı başladıqdan 4 ay sonra gedə bildilər. Əştopçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 1919-cu ilin iyununda "Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu" adlı sənədi ingilis və fransız dillərində çap edərək konfransın katibliyinə təqdim etdi. Sənədi 14-cü bölməsində nümayəndə heyətinin sülh konfransı tərəfindən AXC-nin müstəqilliyinin tanınacağına ümidvar olduğu qeyd edilirdi. ABŞ prezidenti V. Vilson 1919-cu il mayın əvvəllərində AXC nümayəndələrinin konfransın işində iştirakının əleyhinə çıxış etdiyi halda, mayın 28-də heyətin başçısı Ə. Topçubaşovla görüşmək qərarına gəldi. AXC barəsində hazırlanmış bütün sənədlər V. Vilsona təqdim edildi. Azərbaycanın bir daha Rusiya tərkibinə qatılmayacağı və müstəqilliyi müdafiə edəcəyi bildirildi, ABŞ-dan AXC-yə siyasi və iqtisadi sahədə yardım göstərilməsi ilə bağlı xahiş edildi. 1920-ci il yanvarın 11-də sülh konfransının Ali Şurası müvafiq qərar qəbul etdi: "Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyırlar". Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini yazan AXC-nin sülh nümayəndə heyəti Vətənin müdafiəsinin gücləndirilməsində Antanta dövlətlərindən yardım göstərməsini xahiş etsə də, buna nail ola bilmədi. Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstan Respublikasının müdafiəsinə yardım məqsədilə qoşun göndərilməsi əvəzinə yalnız silah və hərbi sursat göndərmək haqqında qərar qəbul etməsi Sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı təcavüz niyyətinin gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. 1920-ci il yanvarın əvvəllərində Bakının neft anbarında toplanmış məhsul şəhərin ehtiyac normasından 3 dəfə çox idi. Bakıda hər ay hasil edilən neftin yalnız 1/3-i ixrac olunurdu. Sovet Rusiyası AXC ilə normal iqtisadi münasibətlərin yaradılması yolu ilə neft və neft məhsullarının alınması haqqında düşünürdü, bu sərvəti tez bir zamanda qəsb etməyə qərar vermişdi. AXC hökumətinin nota mübadiləsində qətiyyətli mövqeyini görən Sovet Rusiyası ona qarşı hərbi müdaxilə planının hazırlanmasına başladı və işğal prosesində yerli kommunistlərdən yararlanmaq məqsədilə

1920-ci ilin fevralında burada Azərbaycan Kommunist Partiyasını yaratdı. Sovet Rusiyasının müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir şəraitdə AXC-nin siyasi qüvvələri arasında fikir ayrılıqları daha da dərinləşməyə başlamışdı. Parlamentdə bəzi qüvvələr Sovet Rusiyasına geniş güzəştlər etməklə münasibətlərin nizama salınması təklifini irəli sürüdü. Digərləri isə Sovet Rusiyasının təzyiqlərinə qarşı sərt münasibətin tərəfdarı idilər. Hökumətin ölkə daxilində pozuculuq fəaliyyəti aparan siyasi qüvvələrə qarşı sərt tədbirlərindən narazı olan sosialist nazirlərin hökuməti tərk etməsi nəticəsində 1920-ci il martın 30-da N. Yusifbəylinin hökuməti istefa verdi. Hökumətin təşkili M. H. Hacinskiyə tapşırıldı. Aprelin 15-də AXC hökuməti ölkənin şimal sərhədləri yaxınlığında böyük hərbi qüvvələrini cəmləşdirən Sovet Rusiyasından bununla bağlı izahat verilməsini tələb etsə də, cavab ala bilmədi. M. H. Hacinski isə aprelin 22-nə kimi davam edən siyasi məsləhətləşmələrin uğursuzluğu ilə əlaqədar hökumətin təşkilindən imtina etdi. Bununla da, AXC-də işğal ərafəsində hökumət böhranı daha da dərinləşmiş oldu. AXC-yə hücum hazırlıqlarını tamamlayan Sovet Rusiyasının XI Ordusunun komandanlığı Bakının işğalı məqsədilə 1920-ci il aprelin 21-də Yalama-Bakı əməliyyatına başlamaq haqqında əmr verdi. Aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI Ordunun hissələri AXC hüdudlarına soxuldu. Aprelin 27-də Bakıda yerli kommunistlərin silahlı dəstələri, buradakı bəzi türk zabıt və əsgərləri silahlı çevriliş edərək mühüm məntəqələri ələ keçirdilər. Parlamentin sonuncu iclasında hakimiyyətin yerli kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bununla da, Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsini yazan AXC yadelli qüvvənin işğalı nəticəsində süqut etdi. Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan olan İran Demokratik Firqəsinin (Partiyasının) Əyalət Komitəsi istiqamət verirdi. Komitəyə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi. Azərbaycan Əyalət Komitəsi təşkilatın mətbuat orqanı kimi "Təcəddüd" qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi 1917-ci il aprelin 9-da çıxdı. 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDR-nin Əyalət Komitəsinin konfransı açıldı. Konfrans Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradıldığını elan etdi. Xiyabani başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsi seçildi. ADR Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək məcburiyyətində idi. Tezliklə Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində partiyanın yerli təşkilatları yaranmağa başladı. Partiyanın ən güclü təşkilatlarından biri Bakıda təşkil olunmuşdu. Bu təşkilat "Azərbaycan" adlı qəzet nəşr edirdi. 1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilislərin əlində oyuncağa çevrilmiş Vüsuqüddövlə hökumətinin istefa verməsini, demokratik hökumət təşkil olunmasını tələb edirdi. Təbriz və digər şəhərlərdə keçirilən mitinqlərin çoxunun təşkilatçısı ADR idi. Cənubi Azərbaycanı bürüyən və İranın başqa yerlərində də genişlənən çıxışlar nəticəsində müvəffəqiyyətlər qazanıldı, o cümlədən Vüsuqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular. 1918-ci ilin əvvəllərində Rusiya öz qoşunlarını İrandan çıxardı. 1920-ci il aprelin 7-nə keçən gecə "Təcəddüd" qəzetinin yerləşdiyi redaksiya binasında keçirilən ADP rəhbərliyi silahlı üsyan planını hazırladı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olundu. Heyətə Ş. M. Xiyabani başçılıq edirdi. Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə üsyanın başlanmasından sonra Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanədən çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Ş. M. Xiyabaninin təklifi ilə Azərbaycan adı "Azadistan"la əvəz olundu. 1920-ci iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli hökumət yaratmağı qərara aldı. Mərkəzi dövlətin nümayəndəsi kimi bütən fəaliyyəti tamamilə iflic edilmiş vali Eynüddövlə də Təbrizi tərk etməkdən başqa çıxış yolu görməyərək əhatəsindəki məmurlarla birlikdə şəhərdən çıxdı. MN-nin Alaqaçıya köçməsi Təbriz əhalisinin ümumi bayramına çevrildi. Milli hökumət kənd təsərrüfatı, mərifət, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin təşkili bütün İran üçün nadir

haadisə oldu. İranın yeni baş naziri Müşirüddövlə inngilislərin yaxından köməyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə üsyançılara qarşı hücumu hazırlamaq qərarına gəldi.Hücumu təşkil etmək üçün Hidayət Müxbirüssəltənə sentyabrın ilk günlərində vali sifəti ilə Təbrizə daxil oldu.ADP-nin silahlı üzvlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq ,əks-in- qilbi qüvvələr 1920-ci il sentyabrın 12-də Alaqaqını ələ keçirdilər,sentyabrın 14-də "Təccüd" qəzetinin binasını dağıtdılar.Sentyabrın 14-də,başqa demokratlar kimi, Xiyabani də qəhrəmancasına həlak oldu.İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda xalq hərəkatının yatırılmasındakı "xidmətlərinə" görə şah tərəfindən birinci dərəcəli "Taci-Kəyan" nişanı ilə təltif edildi.Bir sıra məhdudiyyətlərinə və nöqsanlarına,üsyana zamanı buraxılan səhvlərə baxmayaraq,Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş 1920-ci il Təbriz üsyanı və bütün hərəkat Cənubi Azərbaycanda və bütövlükdə İran tarixində parlaq bir dövrü təşkil edir.Ş.M.Xiyabani İranda müstəqillik və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur.

Bolşevik istilası və onun nəticələri. Müstəqil Sovet Azərbaycanı şüarının iflası, Ərazi bütövlüyünün pozulması. Bolşeviklərin sosial-iqtisadi və mədəni islahatları. Sovet totalitar rejiminin təşəkkülü, Kütləvi repressiyalar

1920-ci il aprelin 28- də baş vermiş çevriliş nəticəsində AXC süqut etdi, Azərbaycanda bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər, Azərbaycanda sovet Sosialist Respublikası (Az.SSR) yaradıldı. Sovet Azərbaycanında real hakimiyyət Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının (AK (b)P-nin Mərkəzi Komitəsinin əlində idi. (AK (b) P-nin) MK-in Siyasi və təşkilat bürosunun qəbul etdiyi qərarlar yerli partiya təşkilatları və digər orqanları tərəfindən məcburi icra olunmalı idi. Bolşeviklər hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün müxtəlif sahələrdə “sosialist” tədbirlər görürdü.

- ❖ **2 may** yerlərdə polisini əvəzinə “frəhlə kəndli milisi yaradıldı.
- ❖ **5 may** bütün mülkədar xan, bəy vəqf kilsə torpaqları müsadirə edilərək təmännəsiz kəndlilərin istifadəsinə verildi.
- ❖ **7 may** AXC ordusunun ləğvi, Az.SSR-nin Qırmızı ordu və Donanmasının yaradılmasına başlandı.
- ❖ **15 may** din dövlətdən ayrıldı. Bütün dövlət məktəblərində dini təlimlərin öyrənilməsi, bütün dini mərasimlərin ləğv edilməsi qadağan edildi.
- ❖ **24 may** Neft sənayesi milliləşdirildi. Azərbaycan Neft komitəsi yaradıldı (Azneft). Milliləşdirmə nəticəsində xalqın milli sərvəti-Azərbaycan nefti Rusiyaya daşınmağa başlandı.

Bolşeviklər siyasi rəqiblərinə, hərbiçilərə, ziyalılara və din xadimlərinə qarşı divan tuturdular. AK (b) P-dən başqa bütün siyasi partiyalar qanundan kənar hesab olunurdu. AXC-nin ictimai dövlət xadimləri-hərbiçilər-S.Sulkeviç, İ.Usubov və başqaları, hökumət üzvləri-H. Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, **pedaqoq və alim F.Köçərli** həps edilərək güllələndilər. Paris sülh konfransında iştirak edən Hacıbəyli, M. Məhəməmov və başqaları represiyadan xilas olmaq üçün Azərbaycana qayıtmadılar.

N.Şeyxzamanlı. *“Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” əsərindən: “Azərbaycan od içində yanır. Xilas olmaq üçün xalq Qırmızı ordunun alovu içində yanan evlərini və mülklərini qoyub qaçır, bu qırmızı ordunun nə qanunu, nə də vicdanı var”.*

1920-1921-ci illərdə rus və ermənilərdən ibarət XI qızıl ordunun xüsusi şöbəsi Azərbaycan xalqına qarşı ağır cinayətlər törətdi, 48 min nəfər insan məhv edildi. **1920-ci il 29 mayda** ermənilər Şuşa qəzasında 30 Azərbaycan kəndini yandırdılar. Bolşevik hakimiyyəti yerli şəraiti nəzərə almadan apardığı sərt siyasət, amansız terror siyasi böhrana və partlayışa gətirib çıxartdı.Sovet hakimiyyətinə qarşı Gəncədə, Qarabağda, Zaqatalada Şəkiddə, Şəmkirdə, Lənkəranda müqavimət hərəkatı baş verirdi. Üsyanın əsas səbəbi- Sovet rejimindən xalqın narazılığı, Qırmızı ordunun və kommunist məmurların özbaşınalığı idi. İlk və ən güclü üsyan Gəncədə baş verdi. Onun ardınca Qarabağda, Zaqatalada baş vermiş üsyanlar və.s üsyanlar yatırılsa da, Azərbaycan xalqının müqavimət əzmini nümayiş etdirdi.

Azərbaycan ərazi bütövlüyünə yeni qəsdlər.

Sovet Rusiyası Ermənistan və Gürcüstanı sovetləşdirmək üçün Azərbaycan torpaqlarından şirnikləndirici vasitə kimi istifadə edirdi. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı Ermənistan Azərbaycanın Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan, bölgələrinə ərazi iddialarını fəallaşdırdı. **1920-ci il avqustun 10 da bağlanmış müqaviləyə əsasən** Azərbaycan Şərur Dərələyəz bölgəsi ermənistana verildi. Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağın daqlıq hissəsi “mübahisəli ərazi” hesab edildi. Sovet Rusiyası Gürcüstanla ərazi məsələsini dinc yolla həll etdi. 1920-c ilin sonunda Ermənistanın sovetləşməsindən sonra Qarabağın gələcək taleyinin müəyyənləşməsi istiqamətində müəyyən addımlar atıldı. Beləliklə süni surətdə qabardılan **Dağlıq Qarabağ məsələsi** 1923- cü ilədək rəsmi İrəvan ilə Bakı arasında kəskin siyasi mübarizənin yeni mərhələsinin əsasını qoydu. 1921-ci ilin 4 iyulunda Rusiya K(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Dağlıq Qarabağın ermənistana verilməsi haqqında qərar verildi. Lakin Moskvanın təzyiqi ilə Azərbaycan SSR MİK.-i 1923-cü ilin 7 iyulda Azərbaycanın tərkibində Qağlıq Qarabağ Muxtar vilayəti (DQMV) yaradıldı. Mərkəzi Xankəndi iki ay sonra Stepanakert adlandırıldı. Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın status məsələsini yeni Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağa muxtariyyətin verilməsinin Rusiyanın Azərbaycanın başına gətirdiyi fəlakətlərin başlanğıcını qoydu.

Bolşeviklərin sosial-iqtisadi və mədəni islahatı. Öz hakimiyyətlərini tədricən bütün Azərbaycana yayan bolşeviklər hərbi siyasi uğurların sosialist yönümlü islahatlarla möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Rusiyada vətəndaş müharibəsi gedişində bolşeviklərin qələbəsində mühüm rol oynamış “hərbi kommünizm siyasəti Azərbaycanda da tətbiq olundu. Azərbaycanda ərzaq sapalağı və ümumi əmək mükəlləfiyyəti tətbiq edildi, taxıl ticarəti dövlətin inhisarına keçdi. **Ərzaq sapalağı: *Məhsulun böyük hissəsi dövlətə verilməli idi, çox az hissə kəndlinin əlində qalırdı.*** Həyata keçirilmiş iqtisadi tədbirlərdən biri də Yeni İqtisadi Siyasət idi (1921-1925). **1921-ci il 17 mayda** “ Bütün növ məhsul inhisarlarının ləğv edilməsi haqqında qanun, ərzaq sağalağı ləğv olundu, onun yerinə könüllü **Ərzaq vergisi** tətbiq olundu. N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə hər kəndli təsərrüfatı üzərinə könüllü **çanaq vergisi** qoyuldu (8 kq taxıl). Ərzaq sapalağını ləğvi və ərzaq vergisinin tətbiqi ilə: *Azərbaycanda kəndlilərin vəziyyəti xeyli yaxşılaşdı.* Kəndli artıq qalan məhsuldan sərbəst istifadə edə bilirdi. YİS planının nəticəsində ticarət azadlığı genişləndi, dövlət yalnız xarici ticarət üzərində inhisara malik idi, taxıl istehsalı yenidən artdı, əkin sahələri genişləndi, şəhərlə kənd arasında əlaqələr genişləndi, və Azərbaycan iqtisadiyyatında nisbi sabitlik, canlanma yarandı. Lakin 1925 ci ildən sonra Sovet hökuməti xüsusi sahibkarlığın gücləndiyini bəhanə edərək Azərbaycanda YİS-dən imtina etdi və iqtisadiyyatda inzibati amirlik metodlarını tətbiq etmək üçün təsərrüfatın bütün sahələrin sosialistcəsinə yenidən qurulmasına başlandı. Azərbaycanda sənayeləşmə sayəsində daha çox Neft sənayesinə, Elektrik enerjisinə diqqət edilirdi. Nəticədə neft hasilatı 8 dəfə artdı, elektrik enerjisi istehsalı da artdı-Salyan, Qaryagin (Füzuli), Nuxa İES-lər istifadəyə verildi. SSR rəhbərliyi kəndlilərin varlanmasını özü üçün təhlükə hesab etdiyindən 1929-cu ildən kəndli təsərrüfatını elliklə kollektivləşdirilməsi xəttini irəli sürdü. Mahiyyəti isə bundan ibarət idi: *Fərdi xırda kəndli təsərrüfatları məcburi və tamamilə ləğv olunaraq zorla ümumi (kollektiv) təsərrüfatlarda-kolxozlarda birləşdirilməli idi. Torpaqlar dövlətin ixtiyarına keçməli idi. Qolçomaqlar bir sinif kimi ləğv edilməli idi. Kolxoz quruculuğu heç bir könüllülük prinsipi nəzərə alınmadan inzibati və zorakı üsullarla həyata keçirilirdi.*

Kəndlilərə qarşı zorakılıq metodları, vergi siyasətində özbaşınalıqları kollektivləşdirilməyə qarşı üsyanlara səbəb oldu. İlk üsyan Şəmkirdə baş verdi. Ardınca Ordubadda, Zaqatalada, Balakəndə, Naxçıvanda, Cəbrayıl da davam etmişdir. Lakin hökumət əlavə qüvvə hesabına üsyanları yatırdı. Üsyançılar Sibirə və Qazaxıstana sürgün edildi.

Kütləvi repressiyalar.

“Xalqlar həbsxanası” adlandırılan SSR –də qurulan avtoritar Sovet rejimi ilk günlərdən xalqın bütün təbəqələrinə qarşı kütləvi repressiyalar həyata keçirirdi.

Əsas məqsəd:

- ❖ *Kütləvi qorxu yaratmaq, Xalqı tam itaətkar kütləyə çevirmək, Partiyanın təkbaşına hakimiyyətini möhkəmləndirmək,*
- ❖ *Repressiya qurbanlarına aşağıdakı adlarla divan tutulurdu, Əksinqilabçı, müsavətçi, Sovet hökumətinin düşməni*

Azərbaycan SSR-də terror həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə Komissiya idi. Xalq arasında “Çeka”, üzvləri isə “Çekist” adlandırılan bu təşkilatın əli ilə siyasi baxımdan şübhə doğuran şəxslər həbs edilir, onların əmlakları müsadirə olunurdu. Həbslər və sürətlə aparılan istintaq, adətən, güllələnmə, yaxşı halda isə sürgün ilə nəticələnirdi.

Sovet hakimiyyətinin mədəniyyət sahəsində əsas məqsədi sosialist dünyagörüşünə malik gənclər yetişdirmək, iqtisadiyyatın inkişafı üçün yerli kadrlar hazırlamaq idi. Elə ilk tədbirdə Əlifba, yazmaq, oxumaq üçün “savadsızlıqla mübarizə” kompanyasına başlanıldı. Q.Musabəyovun başçılığı ilə Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi yaradıldı.1920-1930-cu illərdə Azərbaycanda Bakı Dövlət Universiteti bazasında Bakıda Pedaqoji İnstitutu, Bakıda Politexnik İnstitutu, Bakıda Tibb Universiteti, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Bakıda Şərqlə dünyasında ilk Konservatoriya, Kooperativ-Ticarət İnstitutu açılmışdı. Bununla yanaşı Əlifba sahəsində, teatr sahəsində, incəsənət sahəsində də tədbirlər həyata keçirilmişdi. Sovet rejiminin milli mənəvi dəyərlərimizin məhv edilməsinə yönəlmiş tədbirləri: *Bakıda ateizmi təbliğ edən “Allahsızlar cəmiyyəti”, bütün məscidlərin, kütləvi şəkildə bağlanması, bütün dini bayramların qadağan edilməsi, Novruz bayramı dini bayram sayılaraq qadağan edilməsi və s. kimi tədbirlər milli müstəmləkə xarakteri daşıyırdı.*

**Azərbaycan SSR II Dünya müharibəsi illərində 1920-1940-cı illərdə. Cənubi
Azərbaycan 1920-1940-cı illərdə**

“**21 Azər hərəkəti**”. 1939-cu il sentyabrın 1-də Almanyanın Polşa üzərinə hücum etməsi ilə II Dünya müharibəsi başlandı. Almaniya rəhbərliyi Sovet ittifaqının məğlub etmək üçün “Barbarossa” planını hazırladı. Plana əsasən Almaniya 1941-ci il 22 iyunda müharibə elan etmədən SSRİ üzərinə hücum etdi. Bununla da II Dünya müharibəsinin tərkib hissəsi olan Böyük Vətən müharibəsi başlandı (1941-1945). II Dünya müharibəsi dövründə Bakının işğalçılıq planlarına daxil edən Almanyanın Azərbaycana xüsusi əhəmiyyət verməsinin səbəbi isə təbii sərvətləri, əlverişli coğrafi şəraiti idi. Bakını işğal etdikdən sonra Hitler Bakı neftinin çıxarılmasını, emalını və daşınmasını Almanyanın *Kontinental Neft Cəmiyyətinə* tapşırırdı. 1942-ci ildə Almanlar “Edelveys” adlı (Dağ çiçəyi)- Qafqaza hücum planına uyğun olaraq 1942- ci ilin iyununda faşist ordusunun Qafqaza hücumu başlandı. Hitlerin tələbinə görə Bakı sentyabra qədər tutulmalı idi. Sovet rəhbərliyi Bakının müdafiəsi üçün xüsusi qərar verdi. Dağıstanın işğalı ilə Bakıya yol açılmış oldu. Vəziyyətdən çıxış yolu üçün siyasi xadim **Əziz Əliyev** 1942-ci ilin oktyabrında Dağıstana rəhbər təyin edildi. 1942-ci il sentyabrın 9-da Cənubi Qafqaz Respublikalarında hərbi vəziyyət elan edildi, Bakı ətrafında müdafiə istehkamları quruldu. Qafqazın neft mədənlərinin işğalı bütünlüklə Avropanın istilasını reallaşdırma bilirdi. Almanlar 1941-1942- ci illərdə Stalinqradda, Rostovda ağır məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra faşist ordusu hücumu dayandırdı. Sovet ordusu əks hücum keçdi. Cəbhəyə Cənubi Qafqaz Respublikalarından ən çox adam Azərbaycandan getmiş, bəzi hallarda isə Azərbaycanlı olduqları üçün onlarla bağlı ayrı seçkilik edilir, qəhrəmanlıqları layiqincə qiymətləndirilmirdi. II dünya müharibəsində ön cəbhədə fərqlənən azərbaycanlılardan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülən ilk Azərbaycanlı İsrail Məmmədov, 2 dəfə Sovet İttifaqı qəhrəmanı adına layiq görülən Həzi Aslanov, sonra Yaqub Quliyev, Xıdır Mustafayev, Hüseynbala Əliyev, Ziya Bünyadov, Gəray Əsədov, Yusif Sadıqov və başqalarının adlarını çəkmək olar. Bununla yanaşı döyüşlərdə Azərbaycanlı komandirlər H. Heybətov, Mahmud Əbilov, Hacıbala Zeynalov, T.Əliyərbəyov, və s. yüksək hərbi sərkərdəliklərini sübut edərək general-mayor rütbəsi almışdılar. Ümumiyyətlə, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olmuş (bunun 11 mindən çoxu qadın), onlardan 43 nəfər Azərbaycanlı Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşdür. Faşizm üzərində qələbədə Azərbaycan xalqının rolu danılmazdır. Azərbaycan SSRİ-də İkinci Dünyü müharibəsi illərində: ***Bütün işlər “hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı ilə müharibənin tələblərinə uyğunlaşdırılırdı, təsərrüfatda qadınlar, yeniyetmələr cəbhəyə gedənləri əvəz edirdilər, fəhlə və qulluqçular üçün iş günü 11saata qaldırıldı, Ərzaq və sənaye malları verilməsində talon sistemi tətbiq edildi, Culfa-Mincivan, Salyan-Nefçala dəmir yolu xətləri işə salındı.*** Bununla yanaşı Bakıda **Katyuşa raketləri, YAK-3 qırıcı təyyarəsi, Şpagin pulemyotu**, Ümumiyyətlə, 130 adda silah və hərbi texnika istehsal olunurdu. Azərbaycan neftçiləri ölkəyə 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin verdi (Bu SSRİ üzrə hasil edilən meftin 3/4-nə, benzinin 90%-nə bərabər idi). Buna baxmayaraq, Sovet ittifaqının “ **Mühərrik müharibəsi**”-ndə əldə etdiyi tarixi qələbədə cəbhənin yanacağa olan tələbatını böyük hissəsini təchiz edən Bakı şəhərinə “ **Qəhrəman şəhər**” adı verilmədi. Müharibə dövründə elm, mədəniyyət, sahəsində əldə edilən uğurlar da qələbənin qazanılmasında müstəsna rola malik olmuşdur. Geoloqlar yeni xammal yataqları kəşf etdilər, **Yusif Məmmədəliyevin aviasiya üçün yüksək** oktanlı təyyarə benzinini hazırladı, Mustafa Topçubaşov yeni hərbi cərrahiyyə metodları tətbiq etdi, Qara Qarayev, Cövdət Hacıyev “ Vətən” operasını bəstələdilər. Rəssamlardan-Maral Rəhmanzadə, Əzim Əzimzadə müharibə, əsgər həyatı mövzusunda əsərlər yaratmışdır. Qələbənin əldə olunmasında Azərbaycanın iqtisadi potensialı və Bakı neftinin rolu var idi.

Cənubi Azərbaycan 1920-1940-cı illərdə .Qacarlar sülaləsinin devrilməsi, pəhləvilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi, bütün İrənin hər yerində olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanda da ictimai-iqtisadi həyatına böyük təsir göstərdi. Bəhs olunan dövrdə İranda öz nüfuzunu yamağa çalışan Böyük Britaniya fəal şəkildə İranın daxili işlərinə qarışırdı. Əvvəlcə iri feodallara arxalanan ingilislər tezliklə fikirlərini dəyişərək daha çevik olan və Sovet Rusiyasına nifrət edən Rza xan kimi hərbiçilərə üstünlük verirdilər. 1920-1922- ci illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkatın silah gücünə yatırılması zamanı buraya göndərilmiş hökumət qoşunları Rzaxanın komandanlığı altında kazak diviziyasının hissələri 1920-ci illərin ikinci yarısı –Təbrizi və digər şəhərləri tutdular. Müqavimət göstərən tayfalar silahsızlaşdırıldı. Əslində məqsəd Azərbaycandakı bütün qüvvələri səfərbər edib, Qacarları devirməyə hazırlaşmaq idi. İşsizlikdən, bahalıqdan, rüşvətxorluqdan, özbaşınalıqdan bezən geniş xalq kütləsi Rza xanın yağlı vədlərinə inanırdı, və nəhayət 1925-ci ildə Qacarlar devrildi. 1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda müəyyən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda xüsusi kapital əsasında onlarla xırda, orta iri sənaye müəssisəsi tikildi. Təbrizdə corab, pampıq, yun parça, kibrit, düyü, pambıqtəmizləmə, gön dəri vəs. zavodlarını göstərmək olar. Nəticədə Cənubi Azərbaycanda millil sənaye kapitalının əsası qoyuldu. Lakin Pəhləvi rejiminin təmsil etdiyi qüvvələr sosial-iqtisadi sahələrdə dərin dəyişikliklərin həyata keçməsinin arzulamır, yalnız öz hakimiyyətinin möhkəmləndirmək üçün islahat aparırdı. 1941-ci ildə avqustun 25-də SSRİ və Böyük Britaniya hökuməti öz qoşunlarını Almaniyanın əlaltısına çevrilməkdə olan İrana yeritdi. Sovet qoşunları Cənubu Azərbaycanı tutdu. Rza şahın hərbi polis rejiminin iflasa uğraması nəticəsində ölkədə real hakimiyyət parlamentə və onun təşkil etdiyi hökumətə keçdi. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş- siyasi azadlıqların qismən bərpası, siyasi məhbusların həbsdən buraxılması İranda ictimai siyasi həyatın canlanmasına şərait yaratdı. 1941-ci ilin sentyabr–oktyabr aylarında geniş xalq kütlələrinin mitinq, nümayişləri genişləndi. 1942-1944-cü illərdə Azərbaycandakı demokratik hərəkatda əvvəllər heç vaxt geniş təzahür etməmiş bir xüsusiyyət ön plana çıxmağa başladı, bütün hərəkata yeni məzmun gətirdi. 1945-ci ilin sentyabrın əvvəllərində Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla bir qrup tanınmış Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması bəyanatı ilə çıxış etdi. Sentyabrın 13 ADP-ilk konfransında I qurultay çağırmaq haqqında qərar qəbul edildi. ADP -nin rəsmi orqanı Azərbaycan qəzeti ana dilində çıxmağa başladı. Əsas tələb milli hökumətin yaradılması oldu. Dekabrın 12-də başda Seyid Cəfər Pişəvəri olmaqla Milli hökumət yaradıldı. Bu hadisə tarixə **“21 azər hərəkatı”** kimi daxil oldu, çünki 12 dekabr İran təqvimini ilə Azər ayının 21 –nə təsadüf edir. Hökumət 10 nazirlikdən, Ali məhkəmə, Baş prokurorluqdan ibarət idi. Milli hökumət Azərbaycana İranın tərkibində muxtariyyət verilməsi üçün mübarizə aparırdı. Milli hökumət mövcud olduğu dövrdə **aqrar qanun, əmək** haqqında qanun sosial iqtisadi inkişaf üçün atdığı addım idi. Ən mühüm addım I tədbir **Dil haqqında** qanun idi. 1946-cı il yanvarın 6-da Təbriz Universitetinin təsis edilməsi, müxtəlif yaradıcı birlik və təşkilatların fəaliyyəti əsl milli mədəni inqilab üçün əsas yaradırdı, demokratik hərəkatın milli məzmununu möhkəmləndirirdi. Bütün bu hadisələrdən istifadə edən İran hökuməti hücumu keçməyi qərara aldı. Noyabrın 30-da hökumət qoşunları ilə fədailər arasında döyüşlər başladı. Sovet dövləti gecə ikən S.C. Pişəvəri başda olmaqla hərəkat üzvlərini **Sovet İttifaqına Mühacirətə** məcbur etdi. Dekabrın 12-də Təbrizə daxil olan şah qoşunları minlərlə adamı güllələdi və ya həbs etdirdi. 1941-1946-cı illərdə mövcud olmuş Milli hökumət məğlub oldu, lakin, ölkənin sonrakı taleyinə təsir göstərdi, tarixi və mədəniyyəti ideyasının möhkəmləndirdi. Gələcək mübarizə üçün təməl daşını qoydu.

Mühazirə 11

Azərbaycan SSR XX əsrin 40-ci illərinin ortaları – 60-cı illərdə idarəçiliyin möhkəmləndirilməsi. 70-80-ci illərdə sosial – iqtisadi uğurlar

İqtisadi inkişaf. İkinci Dünya müharibəsi ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vurdu. Müharibədə Azərbaycanın sənaye istehsalının göstəriciləri kəskin sürətdə aşağı düşdü. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı illə müqayisədə 22% az idi. Neft hasilatı, təqribən, yarımçıq azalmış, istehlak mallarının istehsalı kəskin sürətdə enmiş, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifləmişdi. Azərbaycan alimlərinin, neftçilərinin gərgin əməyi sayəsində **dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlandı. Dənizdə qazılan kəşfiyyat quyusu 1949-cu ildə fontan vurdu.** Bu dövrdə Azərbaycanda Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) kimi yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı.

1945–1954-cü illərdə Mingəçevirdə Cənubi **Qafqazda ən böyük Su Elektrik Stansiyası**, Daşkəsəndə Filizsaflaşdırma kombinatı tikilib istifadəyə verildi. 1951-ci ildə SSRİ-də ən böyük tikinti müəssisələrindən olan Qaradağ sement zavodu işə salındı. Suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün 1950–60-cı illərdə Samur-Dəvəçi, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan, Baş Muğan, Abşeron kanalları kimi iri irriqasiya sistemləri inşa edildi.

Əhalinin sosial rifahı. Mühüm sosial dəyişikliklərdən biri şəhər əhalisinin sürətlə artımı olmuşdu. 1970-ci ildə əhalinin artıq 50 faizi şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Buna səbəb şəhərlərin sürətlə inkişaf etməsi, habelə kolxozçulara pasport verilməsi idi. 1947-ci il dekabrın 14-də ərzaq və sənaye mallarına kartoçka sistemi ləğv edildi. 1967-ci il noyabrın 6-da **Bakı metropoliteninin istismara verilməsi** respublikanın həyatında böyük hadisə kimi yadda qaldı. Bu, Yaxın Şərqdə birinci metropoliten idi.

Totalitar rejim davam edir. Güclü totalitar rejimin təmin olunmasında Stalinin, Azərbaycanda isə Bağırovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliklərinin mühüm rolu var idi. **Akademik Heydər Hüseynovun** 1949-cu ildə çap olunmuş “XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərində Şeyx Şamilin başçılığı ilə xalq hərəkatını çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə kimi qiymətləndirməsi “yuxarılar”a xoş gəlməmiş, bu əsərə görə ona verilmiş “Stalin mükafatı” geri alınmış, təqiblərə başlanmışdı. Türk dünyasının möhtəşəm orta əsr abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” “irticaçı feodal-xan eposu” adı ilə damğalanmış, **A.A.Bakıxanov** fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, M.M.Kazım bəy “çarizmin sadıq qulu” olmaqda günahlandırılmışdı. Akademik **M.A.Dadaşzadə** “Türkiyə casusu” kimi damğalanmışdı.

Erməni fitnəkarlığı. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə erməni millətçiləri, kommunist-daşnaklar vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, birinci növbədə, Qarabağın qoparılıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Ermənistan K(b)P MK və XKS-i Qarabağ ərazisinin iqtisadi cəhətdən Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu Stalinə sübut etməyə çalışırdı. O vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun bu barədə rəyi soruşmuşdur. O, cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını vacib hesab etdiyini bildirmişdir. Məsələnin bu səpkidə müzakirə olunması ermənilərin planlarının pozulmasına səbəb olmuşdu.

Deportasiya. Qarabağ məsələsini öz xeyirlərinə həll etməyi bacarmayan ermənilər başqa bir fitnəyə əl atdılar. Onların fitnəkarlığı sayəsində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, **100 min azərbaycanlı 1948–1950-ci illərdə “könüllülük prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi.** Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı və digər rayonlarında (Saatlı,

Göyçay, İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Sabirabad, Yevlax, Ucar və s.) yerləşdirildilər. **Siyasi rejimdə yumşalma. İ.D.Mustafayev.** 1953-cü il martın 5-də totalitar sovet sistemini quran İ.V.Stalin vəfat etdi. N.S.Xruşşov 1953-cü ilin sentyabrında Sov.İKP MK-nın birinci katibi seçildi. M.C.Bağirov Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin birgə plenumunda (12–13 iyul 1953-cü il) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən kənar edildi. Tezliklə həbs edildi, xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – güllələnməyə məhkum olundu. 1954-cü il fevralın 14–16-da Azərbaycan KP-nin XX Qurultayı keçirildi və akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev MK-nın birinci katibi seçildi. Respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasının mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1956-cı ildə Bakı telestudiyası işə düşdü. Məhkəmə quruculuğu məsələləri, mülki və cinayət məəcəllələrinin qəbulu respublikaların öz ixtiyarına verildi. Tezliklə Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı təqiblərə başlandı. Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə ortaya atıldı. **V.Y.Axundov.** Belə bir şəraitdə Sov.İKP MK-nın 1959-cu ilin iyununda keçirilən plenumu Azərbaycan SSR rəhbərliyini qondarma ittihatlarla ciddi tənqid etdi. İ.D.Mustafayev vəzifəsindən azad olundu. Vəli Yusif oğlu Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. 1962-ci il dekabrın 17-də 95 nəfərin iştirak etdiyi gizli yığıncaqda **Milli Azərbaycan Qərargahı (MAQ)** təşkil olundu. MAQ-ın rayonlarda şöbələri yaradıldı. Təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti vəzifəli şəxslər idi. Başlıca məqsəd rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıların olmasına, respublika büdcəsinə ayırmaların Moskvada deyil, Bakıda həll edilməsinə çalışmaq, milli oyanışa xidmət etmək idi. MAQ-çılar bir neçə mühüm vəzifəyə azərbaycanlı kadrların təyin edilməsinə nail oldular. Belə bir şəraitdə mərkəzin təzyiqi nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistanına verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul olunmuş qərarı təsdiq etdi. Lakin bir qədər sonra Azərbaycan rəhbərliyinə gəlmiş Heydər Əliyev bu qərarın icrasına yol vermədi.

İDARƏCİLİYİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİ. 70–80-ci İLLƏRDƏ SOSIAL-İQTİSADI UĞURLAR

Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Plenumu Azərbaycan üçün böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən tələyüklü hadisə idi. Plenumda Heydər Əlirza oğlu Əliyev Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Tezliklə SSRİ rəhbərliyində böyük nüfuz qazanan Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi. O, 1982-ci ilin dekabrında Moskvaya yüksək dövlət və partiya vəzifələrinə dəvət olundu. Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi. 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya mövcud olan dar imkanlar daxilində xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasları genişləndirdi. 1977-ci ildə Nizami irsinin yenidən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul edildi. **Bir zamanlar “pantürkist” kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda torpağa tapşırıldı.** 1980–1981-ci illərdə **Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri açıldı.**

İqtisadi inkişaf. Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyəti sayəsində 1970-ci illərdə – Sovet İttifaqında əsas orta iqtisadi göstəricilərin artım sürətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda Azərbaycanda bütün başlıca iqtisadi göstəricilər durmadan yüksəlirdi. 14 ildə respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə artmış, 250-dən çox fabrik, zavod, istehsal sexi tikilmiş, iki milyondan çox adamın mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmışdı. **Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu** 1975-ci ildə H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilmişdi. Respublikanın

350 növ yüksək keyfiyyətli məmulatı dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi. Azərbaycan ərazisinin şimal-qərb hissəsini Bakı–Tiflis dəmir yolu xətti ilə birləşdirən Yevlax–Balakən (uzunluğu 162 km) dəmir yolu başa çatdırılıb istifadəyə verilmişdi. Bakıda **Dərin Özüllər zavodu** kimi çox nəhəng bir zavodun tikilməsi reallaşdırıldı və zavod 1986-cı ildə fəaliyyətə başladı.

Kənd təsərrüfatı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar nisbətən məhdud olduğundan məhsuldar qüvvələrin mümkün ehtiyatından tam və hərtərəfli istifadə edilməsi vacib idi. 1970–80-ci illərdə bir çox hidrotexniki komplekslər və dəryaçalar, o cümlədən Tərtərçay və Yuxarı Xanbulançay su təsərrüfatı kompleksləri, Araz, Arpaçay, Sirab dəryaçıları, Baş Mil, Lənkəran kanalları və başqa obyektlər istifadəyə verildi. Bu tədbirlər nəticəsində suvarılan əkin sahələri, təqribən, 30 faizə qədər artdı. Respublika 1970-ci illərin axırında üzüm istehsalına görə İttifaqda birinci yerdə, pambıq toplanışına görə dördüncü yerdə, barama istehsalına görə ikinci yerdə dururdu.

Memarlıq. Paytaxtın abadlaşdırılmasında və tikintisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini **Ə.C.Ləmbəranskinin** böyük xidməti oldu. Bu dövrdə Dənizkənarı park yenidən quruldu, ərazisində “Bakı Venesiyası” adlanan şəhərcik, şəhərin mərkəzi hissəsində Fəvvarələr meydanı yaradıldı. 1970-ci illərdə Bakı Dəniz vağzal, Lenin adına saray (indiki Heydər Əliyev adına saray), Respublika velotreki tikildi, Lenin adına meydanının (indiki Azadlıq meydanı) memarlıq ansamblı yaradıldı. 1980-ci illərdə “Gülüstan” sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksləri quruldu. Bakıda yeni mikrorayonlar, Əhmədli, Günəşli, Badamdar kimi yaşayış massivləri salındı.

"Yenidənqurma" və "Aşkarlıq" siyasətinin iflası uğraması.Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin başlanması.Xalq hərəkatı.

1985-ci ilin martında SSRİ KP MK-nın baş katibi vəzifəsinə M.S.Qarbaçov gətirildi.1985-ci ildən sonra SSRİ-nin süquta doğru getməsinin əlamətləri iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə zəifləməsində özünü büruzə verməyə başladı.Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının,təsərrüfat sisteminin ahəngi 1988-ci ildə erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında başladığı fitnəkarlıqla pozuldu.Sovet ittifaqının səlahiyyətli orqanlarında yüksək vəzifələr tutan erməni millətçiləri Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr endirmək üçün öz xəyanətkar fəaliyyətlərini genişləndirdilər.1985-ci ildə alkoqolizmə qarşı mübarizə pərdəsi altında üzümçülüyn ləğ- vinə başlandı.1990-cı ilə qədər üzüm bağlarının ümumi sahəsi 107 min hektar azaldı.Metodları yararsız olan yenidənqurma,millətlərərası toqquşmalar,Azərbaycanda rəhbərliyin zəifliyi iqtisadi inkişafa mane olurdu.1989-cu ildə ölkə tarixində ilk dəfə olaraq Xalq Deputatları Sovetinə alternativ əsaslarla seçkilər keçirildi.Azərbaycanlılar da bu seçkilərdə fəal iştirak etdilər. M.S.Qarbaçov Kommunist Partiyasının ideologiyası üzərində möhkəmlənən sovet cəmiyyətinin siyasi dayaqlarına zərbə vuracaq təkliflərlə çıxış etdi.O "hüquqi dövlət"in yaradılması,hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanan idəçilik sisteminin seçilməsi,müxtəlif təsərrüfat formalarının tətbiqi,icarə sisteminin,kooperasiyaların formalaşdırılması kimi təkliflər irəli sürdü. "Yenidəndurma",əslində SSRİ-nin iflasını daha da sürətləndirdi. "Yenidənqurma", "aşkarlıq" və "demokratiya" imperiyanın qurbanlarına çevrilmiş xalqların milli özünüdərkinə böyük təsir göstərdi.Saxtalaşdırılmış və "unudulmuş" tarixi məqamlar işıqlandırıldı.Azərbaycan xalqının milli oyanış prosesi sürətləndi. Mərkəzi hökumət xalqların milli dirçəlişindən bərk narahat idi.Münaqişə ocaqlarından biri də ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə başlamış milli qırğın siyasəti idi."Demokratikləşmə" xətti başlayan kimi qarşısına Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək məqsədi qoyan millətçi "Daşnaksütyun" partiyası Ermənistanda fəallaşdı.Azərbaycan xalqına qarşı cinayət əməlləri ilə "məşhur" olan Zori Balayanın yazdığı "Ocaq" kitabı "Ermənistanı türklərdən (azərbaycanlılardan) təmizləmək", "dənizdən dənizə Böyük Ermənistan" kimi şüarlarla zəngin idi.Ermənilər 1988-ci ilin yanvarından etibarən Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları öz tarixi yurdlarından qovmağa başladılar.İlk qaçqınlar Azərbaycan ərazisinə qonşu respublikanın Qafan və Mehri rayonlarından axın etdi.Ermənistanda və Xankəndində azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqi keçirildi.Fevralın 28-də ermənilər Sumqayıtda əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında azərbaycanlıların adı altında öz millətlərinə qarşı (Sumqayıt fitnəkarlığı) törətdilər.Bu qırğına "Paşa" ləqəbli erməni E.Qriqoryan başçılıq edirdi.Bundan sonra azərbaycanlıların Ermənistanda kütləvi surətdə köçürülməsi prosesi gücləndi.1991-ci ildə Ermənistanın sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Mehri rayonunun Nüvədi kəndi də boşaldıldı.Ermənistanda yaşayan 230 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zor gücünə köçməli oldu.Beləliklə,Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR) azərbaycanlıların deportasiyası prosesi başa çatdırıldı.Dağlıq Qarabağda Şuşa şəhərinin ətrafındakı zəngin toxana meşəsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi noyabrın 17-də əhalini yenidən küçələrə çıxardı.,o zamankı Lenin meydanı (indiki Azadlıq meydanı)mitinqlərin mərkəzinə çevrildi. Xalq SSRİ rəhbərliyindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzünün dayandırılmasını istiyirdi.Mitinqdə Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk dəfə olaraq "suverenlik","azadlıq","müstəqillik" kimi şüarlar səslənməyə başladı.Bu xalqın milli həmrəyliyinin yüksək nümayişi idi.İlk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırıldı.Bu hərəkat xalq tərəfindən "Meydan hərəkatı" adlandırılaraq tarixə düşdü.Meydan hərəkatı xalqın birliyini göstərmiş,onun müstəqillik,azadlıq uğrunda əzmini ilk dəfə belə açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Buna görə də 17 noyabr Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq Milli Dirçəliş Günü

kimi yazıldı.Xalq Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə gətirilməsini istəyirdi.Lakin Ə.Vəzirov və əlaltıları bu məsələ- də Moskvanın mövqeyindən çıxış edərək Heydər Əliyevin Azərbaycanla əlaqəsini hər vaxtlə kəsməyə çalışırdılar.1989-cu ilin iyununda Meydan hərəkatında liderliyi öz öhdələrinə götürməyə çalışan fəal ziyalılar Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) adlı təşkilat yaratdılar.Təşkilatın təsis konfransında Əbülfəz Elçibəy (Əliyev)sədr seçildi.1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti xalqın təkidi ilə tarixi bir addım atdı."Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya qəbul edildi.Bu,xalqın qələbəsi idi.Ümumxalq hərəkatının təsiri ilə 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncənin tarixi adı bərpa olundu,dekabrın 31-dən Naxçıvandan başlayaraq Araz çayı sahilində və digər quru sahələrdə salınmış Sovet-İran sərhədinin qurğularını dağıdırlar. Cənubi azərbaycanlılarla canlı təmas yaradıldı.1991-0-cı il yanvarın 15-də Xanlar rayonunun Quşçu kəndinə silahlı basqın olundu.Bu hadisə AXC-nin Milli Müdafiə Şurası yaratmaq təşəbbüsünü reallaşdırmasına böyük təsir göstərdi.Respublikanın rəhbərliyi Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən təşvişə düşən Moskvaya müraciət edərək Qarabağda fəvqəladə rejimin tətbiq edilməsini xahiş etdi.Moskva xahişi yerinə yetirərək yanvarın 15-də Azərbaycana silahlı qüvvələr yeritdi.Yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə xəbərdarlıq edilmədən Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olundu və dərhalda qoşunlara hücum əmri verildi.20 Yanvar faciəsi adı ilə tarixə düşən hadisə nəticəsində bir gecədə Bakıda və ətraf rayonlarda aralarında azyaşlıların,qocaların və qadınların da olduğu 131 nəfər öldürüldü,744 nəfər yaralandı,400 nəfər həbs olundu.Xalq öz şəhidlərinin xatirəsini əziz tutub sovet rəhbərliyinin bu addımına etiraz əlaməti olaraq 40 günlük matəm tətilinə çıxdı.40 gün ərzində Bakıda heç bir müəssisə,fabrik,zavod işləmədi.Faciənin ertəsi günü Moskvada yaşayan Ümummilli lider Heydər Əliyev təzyiqlərə məhəl qoymadan Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gəlib qəti şəkildə sovet hökumətinin bu addımını pislədi və bunun fəsadları haqqında rəhbərliyə xəbərdarlıq etdi.Heydər Əliyev dünyaya fərqli şəkildə çatdırmaq istəyən erməni və sovet məmurlarının planlarını alt-üst edərək dünyanın diqqətini Bakıya çəkə bildi.Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə və Azərbaycan Ali Sovetinə üzv seçilən Heydər Əliyev tezliklə bu mübarizəni deputat tribunasından davam etdirməyə başladı.Məhz onun səyi nəticəsində noyabr ayında Naxçıvan MR-ın adından "Sovet Sosialist" sözləri götürüldü,üçrəngli bayraq isə ilk dəfə olaraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu.1991-ci ilin fevralında ölkə AR adlandırıldı,üçrəngli dövlət bayrağı xüsusi qanunla təsdiq olundu.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN İRAN İSLAM İNQILABI VƏ SONRAKI DÖVRDƏ.XX əsrin 40-80-ci illərində mədəniyyət

İnqilabaqədərki dövr. XX əsrin 50–60-cı illərində ağır ictimai-siyasi durumda olan İranda kəndlilərin çıxışları baş verirdi. Bu çıxışlar Cənubi Azərbaycanda xüsusilə güclü idi. Ölkədə sosial partlayış gözlənilirdi. Şah hökuməti genişlənən demokratik mübarizənin qarşısını hərbi yolla almaqla bərabər, islahatlar keçirməyə qərar verdi. Bu, İran tarixinə “Ağ inqilab” adı ilə düşdü. 1962-ci ildə keçirilmiş aqrar islahat nəticəsində tezliklə Cənubi Azərbaycan kəndlilərinin 80 faizi torpaq sahibinə çevrildilər. İran İslam inqilabı ərəfəsində şah hökumətinin apardığı islahatlar, həmçinin mədəniyyət sahəsində modernləşdirmə cəhdləri, siyasi-hüquqi sferada qatı mühafizəkar siyasət yürüdülməsi ölkədə ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Eləcə də xarici dövlətlərin ölkənin daxili işlərinə qarışmaqla qarışıqlıq yaratmaq səyləri müxalif qüvvələrə fikirlərini açıq ifadə etmək, etiraz aksiyaları keçirmək imkanı verdi. Tezliklə inqilabi hərəkət başladı. Hərəkət şah üsul idarəsinə, eyni zamanda ölkənin ABŞ inhisarlarının xammal əlavəsinə çevrilməsinə qarşı yönəlmişdi.

İnqilabın başlanması. 1977-ci il dekabrın 12-də Milli hökumətin yaranmasının (1945-ci il) ildönümü münasibətilə Təbriz Universiteti tələbələrinin şah əleyhinə çıxışları başladı. 1978-ci il yanvarın 9-da Qum şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə və qaydalarına riayət olunması, şahlığın ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış edən nümayişçilərlə polis arasında toqquşmalar baş verdi. Toqquşmalarda həlak olanların dəfninin 40-cı günü – fevralın 18-də Təbrizin din başçılarından əhaliyə müraciəti hər kəsi ayağa qaldırdı. Nümayişlərdə 100 min nəfər iştirak edirdi. Nümayişçilər islam və demokratiya istəyini özündə əks etdirən şüarlar irəli sürürdülər. Dinc etiraz aksiyası sonra mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu **“29 bəhmən üsyanı”** da adlandırırlar. Şah Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərdi. Qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Antişah və antiimperialist hərəkət olan 1978–1979-cu illər İran inqilabının sosial-siyasi mahiyyətini, əslində, elə 18 fevral Təbriz üsyanı müəyyən etmişdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi. 1978 –ci ilin sentyabrında inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. İlk çıxışlar ayın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Sentyabrın 8-də – cümə günü hakimiyyətin nümayiş iştirakçılarını gülləbaran etməsi də üsyançıları öz yolundan döndərə bilmədi. **“Qanlı cümə günü”** adını almış həmin gün əhalinin şaha qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı. Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərinədək davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Fevralın 16-da şahpərəstlərin son tör-töküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində tamamilə zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. Beləliklə, inqilab başa çatdırıldı. 1978–1979-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

Respublika qurulması yolunda. 1979-cu ilin fevralında dini-siyasi məzmunlu hərəkətin liderlərindən olan Ayətullah Xomeyninin Fransadan Tehrana gəlməsi ilə İran İslam inqilabı bitdi. Bundan sonra ölkənin idarəçilik sisteminin hansı əsasda qurulması ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. Tudə Partiyası başda olmaqla bir qrup sosialist respublikasını, daha çox ingilislərin təsir dairəsində olan başqa bir qrup (əsasən, dini qrup) İslam respublikasını, ABŞ yönümlü qüvvələr və xüsusən Milli Cəbhə tərəfdarı olanlar demokratik quruluşu müdafiə edirdilər. Ölkənin ən nüfuzlu dini liderlərindən biri, əslən azərbaycanlı olan Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin rəhbərlik etdiyi Müsəlman Xalq Respublikası Partiyası (MXRP) isə dinin siyasətdən ayrı tutulmasını istəyən, milli və etnik azlıqların haqlarını müdafiə edən, liberal dəyərlərə üstünlük verən idarəçilik sisteminin yaradılmasını istəyirdi. Lakin qələbənin ilk günündən hakimiyyət sükanını ələ alan Ayətullah Xomeyni tərəfdarları

ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprelin 1-də İran İslam Respublikasını (İİR) elan etməyə nail oldular. İnqilab dövründə İranın heç bir xalqı milli tələblər irəli sürmədi. Yalnız inqilabın qələbəsi ərəfəsində və ondan sonra milli hüquqların təmin olunması məsələsi gündəmə gəldi. İnqilab zamanı Xomeyni başda olmaqla bəzi siyasi xadimlər məzlum xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək haqqının veriləcəyini bildirmişdilər.

Hüquqi mübarizə. Bununla yanaşı, İran daxilində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi, məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, qəzet və jurnalların çap olunması kimi məsələləri gündəmə gətirən bir sıra təşkilatlar yaradıldı. Belə təşkilatlardan biri də Tehranda meydana gələn **Azərbaycan Yazıçıları və Şairləri Cəmiyyəti** idi. 1979-cu ilin aprelinde cəmiyyət ana dili probleminin həlli ilə bağlı proqram qəbul etdi. Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının rəsmi dili elan edən bu proqramın başlıca maddələri İran universitetlərində bu dilin rəsmən tanınması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılmasına hazırlıq aparılması məsələlərini özündə əks etdirirdi.

Sonuncu üsyan. Konstitusiyaya layihəsinin yeni mətnindən milli əyalətlərin bəzi hüquqları ilə bağlı qeydlərin çıxarılması, həmçinin ibtidai məktəblərdə ana dilində təhsil hüququ əvəzinə fars dilinə icazə verilməsi kəskin etiraz doğurdu. 1979-cu il dekabrın 5-də İran MXRP-nin Azərbaycan bölməsi Təbriz əhalisini Konstitusiyaya etiraz etməyə, bəzi fiziki və mənəvi hücumlara məruz qalmış Şəriətmədariyə dəstək olmaq üçün mitinq və nümayişə çağırırdı. Bu, Təbrizdə üsyanın başlanmasına təkan oldu. Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə (bu maddə Xomeyniyə mütləq ali hakimiyyət hüquqları verirdi) etirazla başlanmış bu üsyan zamanı Təbrizdə dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, başqa kütləvi informasiya vasitələri, təyyarə meydanı ələ keçirildi. Cənubi Azərbaycan “Azərbaycan İslam Respublikası” elan edildi. Bir neçə gün davam edən nümayişlər dalğası Təbrizdən kənara yayılsa da, elə bir uğur əldə edə bilmədi. Buna səbəb Şəriətmədarinin tələblərin yerinə yetirilməsi üçün şəxsi nüfuzundan və milli hərəkətin gücündən istifadə etməməsi və geri çəkilməsi oldu.

Hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi. 1980-ci ilin yanvarında prezident seçkiləri keçirildi. Mart-may aylarında parlament seçildi, avqust-sentyabrda isə yeni, daimi hökumət işə başladı. Yeni hökumət torpaq, işsizlik məsələsini həll edə bilmədi. İran İslam Məclisi torpaq islahatı haqqında qanunu qəbul etsə də (sentyabr, 1981), dövlət bu qanunu həyata keçirməkdə aciz oldu. Çünki islahata şamil edilən torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin mülkiyyətində idi. Elə bu səbəbdən də İİR rəhbərliyi işsizlik problemini həll edə bilmədi. 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən mövcud quruluşa zidd olan çevrələrə qarşı təqiblərə başlandı. Fəalların bir qismi həbs olundu, bəziləri məhv edildi, qalan hissə isə mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldı. 1984-cü ildə Ayətullah Xomeyninin rəhbərliyi və səyi ilə “təhsilin islamlaşdırılması” haqqında konsepsiya qəbul edildi. Ali və orta təhsil sahəsində mövcud olan bütün dərsliklərin məzmununu formaca dəyişdirilsə də, məzmunca fars millətçiliyinə xidmət göstərirdi. İran prezidenti Haşemi Rəfsəncaninin hakimiyyəti dövründə (1997–2005) qeyri-fars xalqların milli ədəbiyyatlarının məktəbdə ana dilində tədris olunması məsələsi rəsmi formada gündəmə gətirilsə də, bu sahədə konkret bir addım atılmadı.

XX əsrin 40-80-ci illərində mədəniyyət

Təhsil. Müharibədən sonra Azərbaycanın iqtisadi inkişafı ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi inkişafını şərtləndirmişdir. Bu, xüsusən də 70-ci illərdə özünü daha qabarıq göstərdi. Azərbaycanda mədəniyyətin inkişafı üçün, ilk növbədə, xalq maarifi şəbəkəsinin tədris-maddi bazası möhkəmləndirildi. Eləcə də məktəbləri pedaqoji kadrlarla təmin etmək, təlim və tərbiyə sistemini yaxşılaşdırmaq, tədrisin səviyyəsini yüksəltmək üçün əməli tədbirlər həyata keçirildi. 1959-cu ildən icbari səkkizillik təhsil tətbiq olundu. 1966-cı ildən icbari onillik təhsilə keçildi. Azərbaycanda milli hərbi kadrlar yetişdirilməsini və SSRİ ali hərbi məktəblərinə azərbaycanlı gənclərin daxil olmasını təmin etmək məqsədilə 1971-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə **C.Naxçıvanski adına Respublika orta ixtisaslaşdırılmış**

internat məktəbi təşkil olundu. Mühəribədən sonrakı illərdə Azərbaycanda ali təhsil daha da inkişaf etdi. Teatr İnstitutu, Xarici Dillər İnstitutu, Naxçıvan, Xankəndi (o vaxt Stepanakert) Pedaqoji institutları, İnşaat Mühəndisləri İnstitutu, Gəncə Texnologiya İnstitutu kimi yeni ali təhsil ocaqları fəaliyyətə başladı.

Mədəni-maarif. Mətbuat. Mühəribədən sonrakı illərdə Azərbaycanda mühəribə zamanı azalmış mədəni-maarif müəssisələrinin şəbəkəsi daha da genişlənməmiş, kütləvi kitabxanaların sayı artmışdı. Azərbaycan xalçası və Tətbiqi sənət Muzeyi, Bakıda Ü.Hacıbəylinin, S.Vurğunun, C.Cabbarlının, Bülbülün, Naxçıvanda H.Cavidin ev-muzeyləri, onlarla yeni tarix-diyarşünaslıq muzeyləri təşkil olunmuşdu. Azərbaycanda kütləvi informasiya vasitələri şəbəkəsi inkişaf etməkdə idi. Ölkədə 1946-cı ildə 87 qəzet və jurnal, 1990-cı ildə isə 259 qəzet, jurnal və məcmuə nəşr olunurdu. Bakıda 1969-cu ildən “Qobustan” almanaxı, 1970-ci ildən “Sovet türkologiyası”, 1975-ci ildən “Azərbaycan təbiəti” jurnalları çap olunmağa başladı.

Elm. Mühəribədən sonrakı illərdə Azərbaycanda elm böyük uğurla inkişaf edirdi. 1950-ci ildən respublikada fizika elminin tərəqqisində yeni mərhələ başladı. Azərbaycanın fizik və riyaziyyatçıları tərəfindən kvant fizikasını və **kosmoqoniyalı** öyrənmək sahəsində vacib işlər aparıldı. Beləliklə, respublikada – qədim **Şamaxıda Sovet İttifaqı üzrə ən böyük astrofizika rəsədxanalarından biri tikildi.** Respublikada kimya elminin inkişafında **Yusif Məmmədaliyevin** çox böyük rolu olmuşdur. Onun yüksəkəhtanlı aviasiya benzinləri hazırlamağın yeni üsullarını kəşf etməsi elmə dəyərli töhfə idi. 1970–80-ci illər Azərbaycan elminin inkişafında mühüm dövr kimi səciyyələndi. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Naxçıvanda Elmi Mərkəzi 1972-ci ildən fəaliyyətə başladı. 1978-ci ildə Bakıda Kosmik Tədqiqatlar Elm-İstehsalat Birliyi yaradıldı. Geologiya-mineralogiya elmləri doktoru **Fərman Salmanovun** rəhbərliyi altında Qərbi Sibirin neft və qaz yataqları kəşf olundu. Azərbaycan astronomlarının elmi işləri bütün dünyada tanınırdı. Beynəlxalq Astronomiya İttifaqının qərarı ilə görkəmli astronom **Nadir İbrahimovun** şərəfinə Mars planeti kraterlərindən birinə “İbrahimov krateri”, üç asteroidə “Azərbaycan”, “Nizami Gəncəvi” və “ŞAR” (Şamaxı Astrofizika Rəsədxanası) adı verildi. Azərbaycan ərazisinin arxeoloji cəhətdən öyrənilməsi genişlənirdi. Bu sahədə 1946-cı ildə **Saleh Qaziyevin** başçılığı altında Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən aparılan tədqiqatlar mühüm əhəmiyyətə malik idi. 1947-ci ildən **İsak Cəfərzadənin** rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya dünya əhəmiyyətli Qobustan qayaüstü təsvirlərinin tədqiqinə başlamışdı. 1960-cı ildə Məmmədali Hüseynov tərəfindən Azıx mağarasının tədqiqinə də start verildi. Respublika tarixçiləri Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsi məqsədilə vacib tədqiqatlar aparırdılar. Belə tarixçilərdən **Ziya Bünyadovu, İdeal Nərimanovu, Sara Aşurbəyli, Mahmud İsmayılovu** və b. sadalamaq olar.

Ədəbiyyat. 1956-cı ildə S.Vurğunun anadan olmasının 50 illiyi yüksək ehtiramla qeyd olundu. Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanı ilə birinci olaraq S.Vurğuna “Xalq şairi” adı verildi. Stalinin vəfatından sonra cəmiyyətdə baş vermiş ictimai prosesləri dərinlən öyrənilməsi yüksək qiymətləndirən bir çox yazıçılar yeni, aktual əsərlərlə çıxış etdilər. Mirzə İbrahimovun, İsmayıl Şıxlının, İsa Hüseynovun, Həsən Seyidbəylinin, Ənvər Məmmədخانının əsərlərində, şairlərin poema və silsilə şeirlərində yaddaqalan bədii obrazlar yaradıldı. 1970–80-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında da mühüm nailiyyətlər qazanıldı. Xəlil Rza, Məmməd Araz, Fikrət Qoca və b.-nin yaratdığı əsərlər ədəbiyyatı daha da zənginləşdirdi. **Süleyman Rəhimov, İlyas Əfəndiyev, Əzizə Cəfərzadə, Anar** və digər yazıçıların əsərləri oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmışdır.

İncəsənət. Q.Qarayevin 1958-ci ildə yaratdığı “İldırım yollarla”, Fikrət Əmirovun “Min bir gecə” əsəri balet musiqisinin yeni nailiyyəti oldu. Şəfiqə Axundovanın “Gəlin qayası” operası (1972), Emin Sabitoğlunun “Hicran” musiqili komediyası tamaşaçılar tərəfindən maraqla qarşılandı. Mahnı janrı sürətlə inkişaf edirdi. Bu janrı **Tofiq Quliyev, Vasif Adıgözəlov,**

Emin Sabitoğlu, Polad Bülbüloğlu, Elza İbrahimova, Cavanşir Quliyev, Oqtay Rəcəbov və başqaları təmsil edirdilər. Rəşid Behbudov, Zeynəb Xanlarova, Lütfiyar İmanov, Fidan və Xuraman Qasımovalar, Rauf Atakişiyev, Rübabə Muradova, Fərhad Bədəlbəyli, Vaqif Mustafazadə, Həbil Əliyev, Ramiz Quliyevin ifaçılıq sənəti özünəməxsus zəngin koloriti və təkrarsızlığı ilə seçilirdi. Müharibədən sonrakı illərdə Azərbaycan kinosunun inkişafında, kollektivinin böyüməsində nəzərəçarpacaq irəliləmələr baş verdi. Azərbaycan kinematoqrafçılarının 1945-ci ildə istehsal etdiyi “Arşın mal alan” filmi nəinki SSRİ-də, hətta bütün dünyada çox böyük müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirildi. XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın istedadlı fırça ustalarından **Tahir Salahovun, Səttar Bəhlulzadənin, Maral Rəhmanzadənin, Toğrul Nərimanbəyovun** adını çəkmək olar. Azərbaycan heykəltəraşları böyük nailiyyətləri ilə nəzəri cəlb edirdilər. Belə heykəltəraşlardan **Tokay Məmmədov və Fuad Əbdürrəhmanovu** misal göstərmək olar. F.Əbdürrəhmanov Nizaminin Bakıda və Gəncədə ucaldılmış heykəllərini yaratdı. Müharibədən sonrakı ilk illər bir sıra iri obyektlərin tikintisinin başa çatdırılması ilə əlamətdardır. Hökumət evinin və indiki T.Bəhramov adına Respublika stadionunun inşası buna misal ola bilər. Bakı şəhərinin mərkəzi rayonlarında iri ictimai binalar – Azərbaycan Dövlət Dram Teatrı, Daxili İşlər Nazirliyinin binası, M.F.Axundzadə adına Dövlət Kütləvi Kitabxanası və s. bu kimi abidələr ucaldıldı. 1946–1970-ci illər Azərbaycan mədəniyyəti quruculuğunda mürəkkəb və ziddiyyətli olsa da, çox mühüm tərəqqi dövrü hesab edilə bilər

Mühazirə 14

Dövlət müstəqilliyinin bərpası . Birinci Dağlıq Qarabağ müharibəsi. Xocalı soyqırımı

XX əsrin sonunda xalqın azadlıq mübarizəsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası ilə nəticələndi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali Soveti “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nı qəbul etdi. Bununla da, Azərbaycan tarixinin Üçüncü Respublika dövrü başlandı Heydər Əliyev hələ 7 mart 1991-ci ildə – Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirilməsi üçün keçiriləcək Ümumittifaq referendumunda iştirakın əleyhinə çıxış etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcud ola biləcəyini əsaslandırmışdı. Naxçıvan MR-in Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Bundan ruhlanan Azərbaycanın demokratik qüvvələri bütövlükdə həmin referendumu boykot etdilər. SSRİ rəhbərliyinin yarıtmaz siyasəti, xüsusən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qərəzli mövqeyi, həmçinin həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi müstəqillik ideyalarının respublika əhalisi arasında daha çox yayılmasına səbəb oldu. Dağılmaqda olan SSRİ-nin mühafizəkar liderləri 1991-ci ilin avqustunda ölkə başçısı Qorbaçovu hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq **Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi** yaratdılar. Lakin Rusiyada demokratik qüvvələr dövlət çevrilişinin qarşısını aldılar. Azərbaycanın da hər yerində mühafizəkarlara qarşı mitinqlər başladı. Avqustun 22-də fövqəladə vəziyyətin hökm sürməsinə (bu zaman bir çox demokratik hüquqlar məhdudlaşdırılır, eyni zamanda kütləvi aksiyalar keçirilməsinə icazə verilmirdi) baxmayaraq, Bakının Nizami meydanında mitinq keçirildi və zorla dağıldı. Növbəti gün AXC binasının qarşısındakı mitinqə də amansızlıqla son qoyuldu. Lakin xalqın qəzəbi gündən-günə artmaqda idi. Belə ki avqustun 25–27-də Bakının “Azadlıq” meydanında bir milyona yaxın adamın iştirakı ilə mitinqlər keçirildi. Respublikanın başqa yerlərində, o cümlədən Naxçıvanda da izdihamlı çıxışlar oldu. Bu kütləvi aksiyalarda respublikadakı fövqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması kimi cəsarətli tələblər irəli sürüldü. Nəhayət, xalqın tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənəknar sessiyası çağırıldı. 1991-ci il avqustun 30-u keçirilən bu sessiyada Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Bəyannamə qəbul edildi. Bundan sonra respublikada dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə daha da genişləndi. Sentyabrın 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası fövqəladə qurultay keçirərək buraxıldığını elan etdi. 1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi. 1991-ci il oktyabrın 3-də – ölkə prezidenti ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi liderlərinin görüşündə Milli Şuranın yaradılması haqqında razılaşma əldə edildi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyə yönəlmiş səyi qanuni sonluqla nəticələndi və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” yekdilliklə qəbul edildi. Konstitusiyaya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. 1991-ci il dekabrın 8-də Belarusun Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərləri **Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB)** yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Bununla da, SSRİ beynəlxalq hüquq subyekti kimi tarix səhnəsindən silindi. Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsində daha bir həlledici addım dekabrın 29-da atıldı. Həmin gün keçirilən referendum bülleteninə “Siz “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiyaya Aktına tərəfdarsınız mı?” sualı yazılmışdı. Azərbaycan xalqı verilmiş suala yekdilliklə müsbət cavab verərək dövlət müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirdi. Milli Məclis 1992-ci il mayın 27-də musiqisini Üzeyir Hacıbəylinin, sözlərini

Əhməd Cavadın yazdığı “Azərbaycan marşı”nı Dövlət Himni kimi qəbul etdi. 1993-cü il fevralın 23-də isə Dövlət Gerbi təsdiq olundu.

Qarabağ münaqişəsi. Ermənilər əvvəl sovet, sonra Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyindən istifadə edərək Dağlıq Qarabağdakı fitnəkar əməllərini genişləndirdilər. Azərbaycanlılar sıxışdırılır və qovularaq ərazidən çıxarıldı. 1991-ci ilin sentyabrında ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni qurumun – Dağlıq Qarabağ Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bu qanunsuz əmələ cavab olaraq Azərbaycan Respublikası həmin il noyabrın 26-da DQMV-nin statusunu ləğv etdi. Azərbaycanda mövcud olan demokratik qüvvələrin təzyiqi 1991-ci il sentyabrın 5-də Müdafiə Nazirliyinin təşkil edilməsi, oktyabrın 9-da isə Azərbaycan Respublikası silahlı qüvvələri haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Noyabrın 19-da 22 rayon və şəhərdə özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması qərara alındı. Lakin qat-qat yaxşı silahlanmış və təlim görmüş düşməne qarşı bu dəstələrlə mübarizə aparmaq çox çətin idi. **Müharibənin ilk illəri.** Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücumlar genişləndirildi. 1992-ci ilin əvvəllərində Kərkicahan qəsəbəsi, Qeybalı, Malibəyli, Aşağı Quşçular və Yuxarı Quşçular kəndləri işğal edildi. Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün yanvarın sonlarında Azərbaycan ordusu “Daşaltı” əməliyyatı keçirdi. Lakin düzgün rabitə qurulmaması səbəbindən əməliyyat uğursuzluqla nəticələndi. Fevralın ortalarında düşmən Qaradağlı kəndini ələ keçirdi. Kəndin müdafiəçilərinə və dinc sakinlərə vəhşicəsinə divan tutuldu. Fevralın sonunda isə Xocalı soyqırımını törədildi. Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ATƏM-də müzakirəyə çıxardı. Münaqişənin həlli üçün yaradılan Minsk qrupu fəaliyyət göstərsə də, Dağlıq Qarabağdakı ərazilər bir-birinin ardınca ermənilər tərəfindən işğal edilirdi. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan Şuşa şəhərinin tutulması ilə Dağlıq Qarabağın, demək olar ki, bütün ərazisini ələ keçirmiş oldu. Bir neçə gün sonra Laçın rayonunun işğalı ilə Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yaradıldı. Ölkədə ordu quruculuğu prosesi də davam etməkdə idi. Fevralın 20-də Azərbaycan **aviaeskadrilyası**² yaradıldı. Həmin gün **Hərbi hava qüvvələri günü** elan edildi. Keçmiş SSRİ-nin Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25 faizi Azərbaycan Respublikasının sərəncamına keçdi. Martın 25-də Azərbaycan Respublikasının o dövr üçün ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi olan **“Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı” adı müəyyən olundu.** İyunun 5-də Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin 11 əməkdaşı göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə ölümlərindən sonra bu fəxri ada layiq görüldülər. 1992-ci ilin yay aylarında Azərbaycan Ordusu bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə etdi. İyul-avqust aylarında Ağdərə rayonu, demək olar ki, azad olundu. Goranboyun düşmən tərəfindən tutulmuş torpaqları geri alındı. Avqustun əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycan (Gədəbəy rayonunda) ərazisindəki **anklavı**(*bir dövlətin, yaxud bir neçə dövlətin quru əraziləri ilə tam əhatə olunmuş ərazisinin bir hissəsi*) Başkənd düşməndən təmizləndi. ABŞ konqresi erməni lobbisinin təzyiqi ilə 1992-ci ilin oktyabrında “Azadlığı Müdafiə Aktı”na 907-ci əlavəni qəbul etdi. Bu sənədə əsasən, Azərbaycan guya Ermənistanı blokadada saxlamaqda təqsirləndirilir, respublikaya dövlət səviyyəsində hər cür, hətta humanitar yardımın göstərilməsinə belə ciddi məhdudiyətlər qoyulurdu. Azərbaycan Ordusunun uğurları ermənilərin havadarlarını daha da fəallaşdırdı. 1992-ci ilin sonları – 1993-cü ilin əvvəllərində Azərbaycan Silahlı qüvvələri ağır döyüşlərə girməli oldu və bir sıra uğursuzluqlarla üzləşdi. 1993-cü il fevralın əvvəllərində ermənilər Rusiyanın 7-ci ordusunun 128-ci motoatıcı alayının və muzdluların, əsasən də kazakların iştirakı ilə Ağdərə bölgəsinə hücumu keçdilər. Düşmənin uğurlarında Azərbaycan Ordusundakı bəzi səriştəsizlik, hətta xəyanət hallarının da rolu var idi. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibə aparsa da, silahlı əməliyyatların yalnız Dağlıq Qarabağ erməniləri tərəfindən aparıldığını iddia edirdi. Hücumu məruz qalan Kəlbəcər aprelin 3-də işğal olundu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü ildə qəbul etməyə məcbur olduğu 822 sayılı qətnamə ilə Kəlbəcər rayonunun işğalından narahatlığını ifadə etdi. Respublikadakı siyasi böhran, Surət Hüseynovun hərbi qiyamı və ən

əsası, ermənilərin cəzasız qalması düşməyə iyun ayının əvvəllərində güclü hücumla keçməyə imkan verdi. **İyul ayında Ağdam, avqustda Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, oktyabrın sonlarında isə Zəngilan rayonları işğala məruz qaldı.** BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı olan **853, 874, 884 sayılı qətnamələr** qəbul etdi. Həmin sənədlərdə ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilsə də, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırır. **Müharibənin gedişində dönüş.** Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublikanın rəhbərliyinə qayıdışı ordu quruculuğunda da ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Nizamsız hərbi hissələr ləğv edildi, güclü nizami ordu yaradılması prosesi başladı. 1993-cü il noyabrın 2-də Heydər Əliyev televiziya və radio ilə müraciət edərək xalqı düşməyə qarşı birləşməyə və mübarizəyə qalxmağa səslədi. Xalq öz rəhbərinin çağırışına səs verdi. Tez bir zamanda könüllülərdən ibarət taborlar yaradıldı və cəbhəyə göndərildi. 1993-cü ilin noyabrında Ali Sovet Müdafiə haqqında qanun qəbul etdi. 1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu Füzuli rayonundakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi azad etdi. Hücum genişləndirildi, Cəbrayıl rayonunun bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunun bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən təmizləndi. Döyüşlərdə düşmən 4 min əsgər və zabit itirdi. Azərbaycan Respublikası 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolunu imzaladı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhə xəttində atəşkəs əldə edildi. Ölkə ərazisinin 20 faizi düşmən tapdağı altındadır. Elan edilməmiş müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid, 5 min nəfər əlil olub, 100 min nəfər yaralanıb. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçib.

Xocalı soyqırımının səbəbləri. Xocalı Xankəndindən 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağdam-Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının üzərində yerləşir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən etibarən Xocalı diqqət mərkəzində idi. Ermənistanda repressiyaya məruz qalaraq öz doğma torpaqlarından qovulan 1500 azərbaycanlı və Fərqanədən (Özbəkistandan) gəlmiş 495 Axıska türkü məhz Xocalıda məskunlaşmışdı. Ermənilərin Xocalını əsas hədəflərdən biri kimi seçməsi təsadüfi deyildi.

Düşmən Xocalını işğal etməklə bir sıra məqsədlər güdüdü:

1. Dağlıq Qarabağ regionunun digər şəhərlərini ələ keçirmək üçün strateji üstünlük qazanmaq
2. Regionda yeganə mülki hava limanına malik olan mühüm kommunikasiya mərkəzini ələ keçirmək;
3. Xocalıda törədilən soyqırımı ilə psixoloji üstünlük əldə etmək və azərbaycanlıların iradəsini qırmaq;
4. Xocalıda və ətraf ərazilərdə olan tarixi izlər onların ərazi iddialarını puça çıxartdığı üçün bu şəhəri yer üzündən silmək. **Xocalı soyqırımının törədilməsi.** 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə güclü artilleriya atəşindən sonra SSRİ dövründə Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri və yarımhərbi birləşmələr şəhəri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. **Düşmən Xocalı soyqırımını törətməklə 613 nəfəri qətlə yetirdi; o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 yaşlı, 8 ailə tamamilə məhv edildi; 25 uşağın hər iki valideyni, 130 uşağın isə bir valideyni öldürüldü. Həmçinin 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər girov götürüldü, 150 nəfər isə itkin düşdü.** Yalnız çox az sayda insan Azərbaycanın nəzarətində olan Ağdam şəhərinə çata bildi.

Müstəqilliyin ilk addımları. Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr. Milli qurtuluş. Hüquqi islahatlar və demokratik dövlət quruculuğu. XX əsrin 90-cı illərində həyata keçirilən sosial- iqtisadi islahatlar

Müstəqilliyin ilk addımları. Müstəqil dövlətə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin ali məqsədi dövlət müstəqilliyini tanımaq və möhkəmləndirmək, ölkə daxilində səmərəli dövlət quruculuğunu həyata keçirmək, güclü bir dövlət qurmaq və vətəndaşlarının daha yaxşı yaşayışını təmin etməkdən ibarət idi. Müstəqillik əldə edilən kimi xarici siyasətdə ilk addımlar atılmağa başlandı. Ölkənin müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da ilk olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti tanıdı. 1991-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan Respublikası Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran tərəfindən tanındı. Bu proses 1992-ci ildə də davam etdi. Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edilməkdə idi. O, 1991-ci ilin dekabrında **İslam Konfransı təşkilatına**, 1992-ci ilin fevralında **İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına**, iyulunda isə **Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM)** qoşuldu. 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) üzv olan Azərbaycan həmin təşkilatın qəbul və təsdiq etdiyi bir çox mühüm beynəlxalq sənədləri imzaladı. Respublikanın bir sıra ölkələrdə səfirlikləri açıldı.

Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr. Bütün bunlara baxmayaraq, ölkə daxilində siyasi vəziyyət heç də sabit deyildi. 1991-ci il noyabrın 20-də Xocavəndin erməni quldurları tərəfindən tutulması ilə bağlı vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Yuxarı Qarabağa getmiş nümayəndə heyətini Ağdama aparan vertolyot vurulub salındı. Həlak olmuş şəxslər arasında Dövlət katibi, Baş prokuror, respublikanın bir sıra yüksək rütbəli məmurları, habelə SSRİ Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri, Rusiya və Qazaxıstandan olan müşahidəçilər vardı. Bu hadisə respublikadakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Noyabrın 26-da Ali Sovetdə Milli Şura haqqında qanuna dəyişikliklər edildi. Yaradılan Milli Şuranın 50 üzvündən 25-i “demokratik blok”un üzvü, 25-i yerdə qalan deputatlardan ibarət idi. Bu, demokratik qüvvələrin ciddi uğuru kimi qiymətləndirildi. Ölkənin o dövrdəki prezidenti Ayaz Mütəllibov və onun yaxın ətrafı vəziyyətə tam nəzarət etməkdə çətinlik çəkirdi. Rusiyanın imperiyapərəst dairələri var qüvvələri ilə Azərbaycanda öz təsirlərini saxlamağa çalışırdılar. Ali Sovetin binası qarşısında izdihamlı mitinq keçirən xalqın tələbi ilə parlamentin 1992-ci il martın 5–6-da keçirilən fəvqəladə sessiyası A.Mütəllibovun istefasını qəbul etdi. Parlamentin sədri Yaqub Məmmədov prezident səlahiyyətlərini daşımağa başladı. Elan edilmiş prezident seçkiləri hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. Həm hakimiyyəti ələ keçirmək, həm də **revans** almaq istəyənlər fəallaşmışdı. Həmin dövrdə Konstitusiyanın 121-ci maddəsinin 2-ci bəndi prezident seçilməsi üçün yaş senzi müəyyən edirdi. Xalqın həmin bəndin dəyişdirilməsi, bununla da, Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına imkan verilməsi ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərinə respublika rəhbərliyi məhəl qoymurdu. Hakimiyyət böhranı Şuşa və Laçının işğalından sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu. A.Mütəllibov öz tərəfdarlarının köməkliliyi ilə mayın 14-də keçirilən parlamentin sessiyasında yenidən öz vəzifəsinə qaytarıldı. O, dərhal ölkədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək, siyasi azadlıqları məhdudlaşdırmaq haqqında fərman verdi. AXC rəhbərliyinin A.Mütəllibovun Konstitusiyaya zidd rejimini tanımaqla bağlı çağırışına bütün müxalif qüvvələr qoşuldu. A.Mütəllibovu dəstəkləyənlər qüvvələr nisbətini görərək silahlı münaqişə törətməkdən çəkildilər. Demokratik qüvvələrin yürüşü nəticəsində strateji əhəmiyyətli dövlət obyektləri ələ keçirildi. A.Mütəllibov ölkədən qaçmalı oldu. Ali Sovetin mayın 18-dəki sessiyası mayın 14-də parlamentin qəbul etdiyi qərarların qanuni olmadığını elan etdi. İsa Qəmbərov Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilərək prezident səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, AXC hakimiyyətə gəlişini **legitimləşdirdi**. Həmin sessiyada **Ali**

Sovetin Milli Şurası “Milli Məclis” adlandırıldı və parlament səlahiyyətlərinə malik oldu. İyunun 7-də keçirilən Prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy qalib gəldi. AXC hakimiyyəti dövründə ölkənin pul vahidi **manat dövriyyəyə buraxıldı**. Ordu quruculuğu və vahid komandanlığın yaradılması istiqamətində əsaslı addımlar atıldı. 1993-cü il iyun ayının əvvəllərində hərbi qiyam başladı. Surət Hüseynovun başçılıq etdiyi hərbi hissə ölkə rəhbərliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. İqtidar hərbi müxalifətin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkdi. İyunun 4-də Gəncədə silahlı toqquşma baş verdi və hökumət qüvvələri məğlub oldu. Qiyamçılar Bakı istiqamətində irəliləməyə başladılar. Danışıqlar nəticəsində parlamentin sədri, Baş nazir, üç güc naziri istefa verməli oldu və ölkədə hakimiyyət boşluğu yarandı.

MILLI QURTULUŞ

Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Muxtar Respublikaya olduqca çətin bir şəraitdə başçılıq edirdi. Ermənistan Naxçıvana gedən yolları bağlayaraq onu blokadada saxlayırdı. 1992-ci il mart ayında H.Əliyevin S.Dəmirəllə görüşündən sonra Türkiyə Naxçıvana ərzaq, toxum, avadanlıq göndərdi. Enerji çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Naxçıvan MR Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşuldu. 1992-ci ilin mayında Türkiyə ilə sərhəddə Sədərək-Dilucu “Ümid” körpüsü açıldı. 1992-ci ilin avqustunda H.Əliyev İranın prezidenti ilə görüşdü və Naxçıvanın bir sıra ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı razılaşmalar əldə etdi. Naxçıvan ərazisini İranla birləşdirən yeni körpü açıldı, İrandan elektrik enerjisi alınmağa başlandı. Azərbaycan Respublikası ilə İran və Türkiyə arasında – Naxçıvan ərazisindəki 215 km məsafədə olan dövlət sərhədinin mühafizəsinin də Azərbaycan sərhədçilərinə həvalə edilməsi barədə razılaşma əldə olundu. Sentyabrın sonunda Rusiya sərhəd dəstəsinin sonuncu əsgər və zabidləri səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Sərhəd Qoşunlarının 1-ci Sərhəd Dəstəsinə verərək muxtar respublikanı tərk etdilər. Beləliklə, ilk milli sərhəd qoşunlarının yaradılmasına da Naxçıvandan başlanıldı.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması. Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından 91 nəfər 1992-ci il oktyabrın 16-da “Səs” qəzetində “Heydər bəyi biz çağırmalıyıq!” adlı müraciətlə çıxış etdi. Heydər Əliyevə ünvanlanmış bu tarixi sənəddə ölkəni yaranmış ağır durumdan çıxarmaq üçün xalqın məhz onun başçılığı altında Yeni Azərbaycan Partiyasında təşkilatlanmaq arzusu öz əksini tapmışdı. Ümummilli lider Heydər Əliyev respublika ziyalılarının bu çağırışına oktyabrın 24-də cavab verdi. O öz cavabında mövcud ictimai-siyasi durumu ciddi şəkildə təhlil etdi və yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yollarını göstərdi. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının obyektiv zərurətə əsaslandığını və onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını mövcud böhrandan xilas etmək idi. Qısa müddət ərzində Heydər Əliyevin sədrliyi ilə partiyanın təşkilat komitəsi formalaşdı, onun rəhbərliyi ilə proqram və nizamnamə layihələri hazırlandı. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda partiyanın yaradılması haqqında qərar, həmçinin onun proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi.

Heydər Əliyevin ölkə rəhbərliyinə qayıdışı. Ölkə rəhbərliyi bu məsləhətlərə məhəl qoymurdu. Siyasi böhran ölkəni parçalanma və vətəndaş müharibəsi həddinə çatdırdıqda iqtidar Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu. İyunun 13–14-də Gəncədə hərbi müxalifətlə danışıqlar aparən H.Əliyev yaranmış siyasi böhrandan çıxmağın yollarını müəyyənləşdirdi. İyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqəladə sessiyasında Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri seçildi. Həmin gün ölkənin tarixinə Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. Ölkədəki ictimai-siyasi gərginlik davam etməkdə idi. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Bakını tərk etdi və Ordubad rayonunda yerləşən Kələki kəndinə getdi.

O bunu paytaxtda qardaş qırğınının qarşısını almaq istəyi ilə izah etdi və ölkəni oradan idarə edə biləcəyini bildirdi. Ali Sovetin Prezidentə geri qayıtmaq təklifləri qəbul olunmadı. Belə olduqda Prezident səlahiyyətləri də Heydər Əliyevə həvalə edildi. 1993-cü ilin yayı və payızında xalq Ulu öndərin ətrafında daha sıx birləşdi. Avqustun sonunda ümumxalq referendumunda Azərbaycan xalqı Əbülfəz Elçibəyə bir prezident kimi etimadsızlıq göstərdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Ümummillə lider Heydər Əliyev mütləq səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

HÜQUQI ISLAHATLAR VƏ DEMOKRATİK DÖVLƏT QURUCULUĞU.Müasir Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət yaratmaq məqsədini elan etmişdi. Demokratik, hüquqi və dünyəvi respublika quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirləri mərhələlərə bölmək mümkündür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 18 oktyabr 1991-ci ildən Heydər Əliyevin ölkədəki hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun 1993-cü ilə qədər davam etmiş dövrü bu prosesin birinci mərhələsi hesab etmək olar. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbul edildiyi 12 noyabr 1995-ci il tarixə qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğunun ikinci mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. 1995-ci ilin iyununda Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün **Konstitusiya Komissiyası** yaradıldı. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanunu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul edildi. Seçicilərin mütləq əksəriyyəti Konstitusiya layihəsini bəyəndiyini bildirdi. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edildiyi vaxtdan Ümummillə liderin 12 dekabr 2003-cü ildə vəfatına qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğu prosesinin üçüncü dövrü hesab edilə bilər. 11 oktyabr 1998-ci ildəki seçkilərdə Heydər Əliyev seçicilərin əksəriyyətinin səsini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti oldu. Bu onun fəaliyyətinin xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin təzahürü idi. 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumun nəticələrinə görə, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əlavələr və dəyişikliklər aparıldı. Bununla da, ölkədə hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunun konstitusiya əsasları möhkəmləndirildi. 1996-cı ildə qanunların beynəlxalq normalara uyğun hazırlanması məqsədilə Respublika Prezidentinin yanında Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradıldı. Milli Məclis tərəfindən ölkədə siyasi-iqtisadi, mədəni prosesləri nizama salan yüzlərlə qanun qəbul edildi. Prezident 1998-ci ildə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, söz, fikir, mətbuat azadlığının təmin edilməsi, senzuranın ləğv olunması haqqında fərmanlar verdi. Ölkədə məhkəmə islahatı keçirildi. Ölüm cəzası Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 1998-ci ildə ləğv edildi. Ölkədə aparılan siyasi, hüquqi islahatlar demokratik inkişaf proseslərini də sürətləndirdi. 12 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 1998-ci ildə ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. 2000-ci ildən etibarən hakimlərin xüsusi imtahan verməsi təcrübəsi həyata keçirilməyə başlandı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar reallaşdırıldı. 1995-ci, 2000-ci illərdə ölkədə parlament seçkiləri keçirildi.

Sosial-iqtisadi islahatların başlıca istiqamətləri. Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdarkən ilk iki ildə (1993–1994) dövlətçiliyin qorunub saxlanması və gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçilməsinin üç başlıca istiqamətini müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin rəhbərliyi

altında hər üç istiqamətdəki problemləri ardıcıl olaraq, mərhələli şəkildə həll etdi. **İslahatların birinci mərhələsi.** 1993–1997-ci illəri əhatə edən I mərhələdə ölkə dərin, hərtərəfli böhrandan çıxarıldı, bazar iqtisadiyyatına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsasları yaradıldı. Bu zaman torpaq öz sahiblərinə – kəndlilərə qaytarıldı. İlk növbədə, özəlləşdirilmənin normativ-hüquqi bazası yaradıldı. Torpağın kəndlilərə verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verdi. Bununla yanaşı, müxtəlif tabelikdə olan kiçik və orta istehsal, həmçinin xidmət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlandı. Neft sənayesi iqtisadiyyatın qabaqcıl sahəsi kimi mühüm rol oynayırdı. O, iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişaf etdirməkdə, xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməkdə və daxili investisiya imkanlarını genişləndirməkdə mühüm rol oynaya bilərdi. **Azərbaycanın yeni neft strategiyasının əsası 20 sentyabr 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi” nin imzalanması ilə qoyuldu.** Bu müqavilə Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda yerləşən üç zəngin neft yatağının iri xarici neft şirkətləri ilə birgə işlənməsini nəzərdə tuturdu. “Əsrin müqaviləsi” ndə 8 ölkənin (Azərbaycan, ABŞ, Böyük Britaniya, Rusiya, Türkiyə, Norveç, Yaponiya, Səudiyyə Ərəbistanı) 13 məşhur neft şirkəti iştirak edirdi. 1997-ci ildə “Əsrin müqaviləsi” üzrə neftin hasilatına başlandı. Azərbaycanda çıxarılan neftin daşınma marşrutları mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1997-ci ildə Rusiyadan keçən “Şimal” (Bakı-Novorossiysk) neft kəməri istifadəyə verildi.

İslahatların ikinci mərhələsi. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının II mərhələsi 1998–2002-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələ qısa və orta müddətli proqramlarla bazar iqtisadiyyatının əsaslarının möhkəmləndirilməsi, onun bütün sahələrində davamlı inkişafa nail olunması və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın genişləndirilməsi ilə səciyyələndirilə bilər. 1999-cu ildə Gürcüstan istiqamətində **Bakı–Supsa “Qərbi neft kəməri”** istifadəyə verildi. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda xam neftin **Bakı–Tbilisi–Ceyhan** əsas boru ixrac neft kəməri vasitəsilə nəql edilməsi ilə bağlı saziş imzalandı. 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu təsis olundu. Bu fondə yığılan vəsaitlərin Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə də yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Avropa Birliyinin “TRASEKA” proqramı üzrə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat kommunikasiyası olan “Yeni İpək yolu”nun işə düşməsinin də mühüm rolu oldu. 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda **“Böyük İpək yolu” Beynəlxalq konfransı** keçirildi.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında xarici siyasət sahəsində taleyüklü addımlar atıldı. Azərbaycan dövlətinin əsas maraqları, xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə bağlı qətnamələri ümdə əhəmiyyətə malik olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin beynəlxalq hüquqi əsasını təşkil edir. Sonrakı illərdə ATƏT, Avropa Şurası, İKT, NATO, Avropa İttifaqı və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də oxşar qərarlar qəbul edildi. Bu rəsmi sənədlər də Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü və onun gətirib çıxardığı acı nəticələri pisləyir, işğala məruz qalmış torpaqların azad edilməli olduğunu birmənalı şəkildə tələb edirdi. ATƏT-in 1994-cü ildə Budapeştdə, 1996-cı ildə isə Lissabonda keçirilmiş sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanılaraq həll edilməsinin vacibliyini təsdiq etdi. Bu işdə Minsk qrupu vasitəçilik etməli idi. Budapeşt sammitində Minsk qrupu həmsədrləri təsisatı yaradıldı. Lissabon sammitində Heydər Əliyev siyasi uzaqqörənlik və iradə nümayiş etdirərək Azərbaycanın mövqeyinin dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanınmasına və müdafiəsinə nail oldu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi və onun rəsmi sənədi elan olunmuş bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanındığı vurğulandı. 1997–1998-ci illərdə Minsk qrupunun həmsədrləri münaqişənin tənzimlənməsi üçün müxtəlif təkliflər irəli sürdülər. Azərbaycan rəhbərliyi danışıqlarda daim konstruktiv mövqe nümayiş etdirir, işğal olunmuş torpaqların qaytarılması, ermənilərin ölkənin qanunlarına hörmətlə yaşması şərti ilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verə biləcəyini bildirirdi.

Xarici dövlətlərlə münasibətlər. Ölkənin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə münasibətlər hər zaman mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan Respublikası Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistanla münasibətlərini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qurmuş və tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Respublika Avropa dövlətləri ilə münasibətlərə də önəm verirdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin Avropaya ilk rəsmi səfəri 1993-cü ilin dekabrında Fransaya olmuşdu. Səfər zamanı yüksək səviyyəli görüşlər keçirildi. Azərbaycan Prezidenti səfər müddətində hələ 1990-cı ildə qəbul edilmiş Avropa üçün Paris xartiyasını imzaladı. Azərbaycan bu sənədə qoşulmaqla BMT nizamnaməsinə, beynəlxalq təhlükəsizlik, əməkdaşlıq normalarına və prinsiplərinə əməl edəcəyini təsdiqləmiş oldu. Bununla da, ölkə Avropa təhlükəsizlik sistemində doğru ciddi şəkildə irəlilədi. 1991–2003-cü illərdə Avropanın Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, İspaniya və digər ölkələri ilə də yüksək səviyyəli əlaqələr quruldu, səmərəli qarşılıqlı səfərlər həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində Avropa ölkələri ilə münasibətlərin mühüm rolu var idi. ABŞ ilə münasibətlərin qurulması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. ABŞ Konqresinin “Azadlığı Müdafiə Aktı”na 1992-ci ildə qəbul etdiyi **907-ci düzəliş** (*ABŞ-in Azərbaycana birbaşa dövlət yardımını qadağan edən düzəliş*) münasibətlərə ciddi maneə idi. Heydər Əliyevin uğurlu fəaliyyəti ABŞ-in Azərbaycan siyasətində təcridən dönüş yaranmasına gətirib çıxardı. Son nəticədə ABŞ konqresi Prezidentə 907-ci düzəlişin fəaliyyətini hər il dayandırmaqla bağlı səlahiyyət verdi. Azərbaycanın xarici siyasətinin daha bir mühüm istiqamətini beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil etməsidir. Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə NATO-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (həmin şura 1997-ci ildən etibarən Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası – AATŞ adlanır) qoşulmuşdu. 1994-cü ildə Azərbaycan **NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” Proqramına** da qəbul edildi. Azərbaycanın NATO ilə sıx əməkdaşlığı sonralar da uğurla davam etdirildi. Ölkəni təmsil edən hərbi hissə sülhməramlı qüvvələrin Kosovoda və Əfqanıstandakı əməliyyatlarında iştirak etdi. NATO Parlament

Assambleyası 2002-ci ildə İstanbuldakı iclasında Azərbaycan Respublikasını NATO PA-nın assosiasiyalaşdırılmış üzvlüyünə qəbul etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın bu təşkilatda iştirakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi.

Xarici iqtisadi əlaqələr. 1991–2003-cü illərdə iqtisadiyyat məsələləri ölkənin xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan beynəlxalq maliyyə-bank qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edərək öz iqtisadiyyatında ciddi islahatlar aparmış, onu yeni əsaslar üzərində qurmuşdur. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr quraraq **Avropa–Qafqaz–Asiya (TRASEKA)** nəqliyyat dəhlizi layihəsini həyata keçirdi. Nəqliyyatla bağlı müxtəlif layihələrin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan tranzit ölkəyə çevrilə bildi. Azərbaycanın xarici siyasətinin daha bir mühüm istiqaməti Xəzər dənizinin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi idi. Bu məsələnin həlli gərgin diplomatik fəaliyyət tələb edirdi. Xəzəryanı beş dövlətin nümayəndələrinin müxtəlif səviyyəli görüşlərində Azərbaycan öz strateji maraqlarını daim uğurla müdafiə etmişdir. Dövlət müstəqilliyinin tanınması, geniş diplomatik əlaqələrin qurulması, xarici siyasətin formalaşması, Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ölkə daxilində sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə dövlət quruculuğu üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılması, ölkənin nüfuzlu bir dövlətə çevrilməsi 1991–2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahəsində keçdiyi yolun başlıca yekunu hesab edilə bilər.

Yeni minilliyə yeni liderlə.Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi

müasir mərhələdə.Qətiyyətin nümayişi.Mədəniyyət.

Ulu öndər İlham Əliyev haqqında Azərbaycan xalqına olan müraciətində yazırdı: "O,yüksək intellektli,praqmatik düşüncəli,müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən,enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir.Sizi əmin edirəm ki,həm İlham Əliyev,həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər.İnanıram ki,mənim axıra çatdırma bilmədiyim taleyüklü məsələləri,planları,işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıracaqdır.Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm". 15 oktyabr 2003-cü ildə alternativ,demokratik əsaslarla keçirilən seçkilərdə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının prezidenti seçildi.Demokratik dövlət quruculuğunun sonrakı mərhələsi Heydər Əliyevin siyasi varisi və layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 21 fevral 2017-ci il Mehriban xanım Əliyevanın AR-nın Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilməsi də bu istiqamətdə atılmış mühüm bir addımdır.2003-cü ilin dekabrında AR-nın prezidenti İlham Əliyevin Cenevrədə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə dünya sammitindəki iştirakı onun ilk xarici səfəri idi.Prezidentliyin 2003-2008-ci illəri əhatə edən birinci dövründə İlham Əliyev xarici dövlətlərə 100 səfər etdi.İntensiv fəal xarici siyasət nəticəsində 2003-2017-ci illər ərzində ölkədə bir çox ikitərəfli,regional və beynəlxalq toplantılar keçirildi.2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası 2012-2013-cü illər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə keçirilən seçkilərdə layiqli qələbə qazandı.İlham Əliyevin ölkəyə başçılıq etdiyi illərdə sosial-iqtisadi sahədə ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur.İstismara verildiyi vaxtdan 2013-cü ilə qədər Bakı-Tbilisi-Ceyhan İxrac kəməri ilə 214milyon ton neft,Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri ilə 24 milyard kub metr qaz ixrac edilmişdir. Davos Dünya İqtisadi Forumunun 2012-2013-cü illər Qlobal Rəqabətqabiliyyətli-lik indeksinə görə Azərbaycan dünyada 46-cı,MDB ölkələri arasında 1-ci yerdə, yenə həmin forumun "Qlobal İnformasiya Texnologiyaları -2012" hesabatında Şə- bəkə Hazırlığı İndeksinə görə dünyanın 142 ölkəsi arasında 61-ci yerdə idi.Erməni təcavüzünə məruz qalaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş azərbaycanlıların sosial problemlərinin həlli üçün 2003-2013-cü illərdə İlham Əliyev tərəfindən 51 fərman və sərəncam imzalanmış,Dövlət proqramı və ona əlavələr qəbul olunmuşdur.7 çadır düşərgəsi,12 fin tipli qəsəbə ləğv edilmiş,110 min nəfərin məskunlaşdırıldığı 57 müasir qəsəbə və məhəllə salınmışdı.2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun təntənəli açılış mərasimi keçirildi.O,Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yol kimi qiymətləndirilir.2018-ci il 12 iyunda Türki- yənin Eskişəhər şəhərində TANAP-ın (Trans-Anadolu qaz boru kəməri)açılış mərasimi keçirildi.İlham Əliyevin ölkəyə uğurlu rəhbərliyi Azərbaycan xalqının onu 2008,2013,2018-ci illərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçməsində aydın təzahür edir.2003-2017-ci illərdə ölkənin qazandığı uğurların baş memarı olan İlham Əliyev artıq xalqın tarixində Qurucu Prezident olaraq özünə layiqli yer qazanmışdır.Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (1994-cü ildə keçirilmiş Budapeşt sammitindən sonra ATƏM ATƏT adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin əhəmiyyətli şəkildə canlanmasına və münaqişənin həllinə marağın artmasına nail oldu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin beynəlxalq səviyyədəki görüşlərində daim əsas mövzulardan biri idi. Təkcə 1993-2000-ci illərdə H.Əliyev bu məsələni ABŞ rəhbərliyi ilə 18,Fransa rəhbərliyi ilə 16,Rusiya rəhbərliyi ilə 28,Türkiyə rəhbərliyi ilə 78 dəfə müzakirə etmişdir.Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin

hakimiyyəti illərində də münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün Azərbaycanın səyləri davam etdirilmişdir.2010-cu ilin iyun ayında gizir Mübariz İbrahimov təkbaşına ermənilərlə döyüşə girmiş və çoxlu sayda düşməni məhv edə bilmişdir.Məhz bundan sonra Ermənistanda matəm elan olunmuşdur.AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin 22 iyul 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə Mübariz İbrahimova ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrmanı" adı verilmişdir.Bu,ermənilərə və onların havadarlarına konstruktiv mövqə tutmayacaqları halda Azərbaycan oğullarının edə biləcəkləri ilə bağlı tutarlı bir işarə idi.Ermənilərin həm kompro- misə gəlməmələri,həm də arasıkəsilməyən təxribatları Azərbaycanı qətiyyətli addımlar atmağa vadar edirdi.2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində Azərbaycanın mövqeləri və yaşayış məntəqələri bütün cəbhə boyu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən növbəti dəfə güclü artilleriya atəsinə tutuldu.Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı bu hücumun qarşısının alınması,mülki əhalinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Ağdərə-Tərtər-Ağdam və Xocavənd-Füzuli istiqamətində təxirəsalınmaz cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdi.Döyüş nəticəsində Goranboy rayonu və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər,Seysulan məntəqəsi azad olundu.Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən,geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli Lələ təpə yüksəkliyi Azərbaycan ordusunun nəzarəti altına keçdi. Beləliklə,Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin təhlükəsizliyi təmin olun- du.Beynəlxalq qurumların müraciətləri və öz sülhsevər siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dövləti hərbi əməliyyatları birtərəfli qaydada dayandırdı.AR-nın ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması,erməni işğalçılarının silahlı təxribatlarının qarşısının alınması və düşmənin dinc əhaliyə hücumlarının dəf edilməsi zamanı göstərdikləri igidliyə görə Azərbaycan hərbiçilərinin böyük bir qrupu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən orden və medallarla təltif olundu.Şükür Həmidov,ölümündən sonra isə Murad Mirzəyev,Səmid İmanov İlham Əliyevin fərmanı ilə "Azərbaycanın Milli Qəhrmanı" adına layiq görüldülər."2018-ci il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Ağbulaq,Qızılqaya yüksəklikləri,Günnüt kəndi ordumuzun nəzarəti altına keçmişdir.Döyüşlər nəticəsində ümumi olaraq 11000 hektarlıq ərazi işğaldan azad edilmişdir.Bu uğurlu əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə İrəvan-Gorus-Laçın-Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan yaratdı.2004-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mənəvi irsini əks etdirmək,azərbaycançılıq fəlsəfəsinin ölkə üçün əhəmiyyətini vurğulamaq,milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılamaq məqsədilə Heydər Əliyev Fondu yaradıldı.Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse- prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın başçılıq etdiyi bu qurum təhsil,səhiyyə,mədəniyyət,idman,elm,tehnologiya,ekologiya və digər sahələrdə müxtəlif layihələr həyata keçirir,bununla da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edir.15 may 2001-ci il Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adlandırılmağa başlandı.1998-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı.Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı hazırlandı və 1999-cu ildə təsdiq olundu.AR-nın prezidenti İlham Əliyevin 11 aprel 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə TQDK-nın bazasında Dövlət İmtahan Mərkəzi Publik hüquqi şəxsi yaradıldı.Bu sərəncam ali məktəblərlə yanaşı,dövlət qulluğuna işə qəbulla əlaqədar imtahanların və imtahan götürülməsi tələb olunan digər fəaliyyətlərin də yüksək səviyyədə təşkilinə imkan verir.Mədəni irsin qorunması sahəsindəki tədbirlər nəticəsində 2003-cü ildə Azərbaycan muğamı,2007-ci ildə Qobustan Milli Tarixi Bədii Qoruğu,2009-cu ildə aşıq sənəti və Novruz bayramı,2010-cu ildə Azərbaycan xalça sənəti,2012-ci ildə tar ifaçılıq sənəti UNESKO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir.Azərbaycan muğamının UNESCO-nun "qeyri maddi mədəni irs inciləri" siyahısına daxil edilməsi Azərbaycanın birinci xanımı, UNESKO

və İSESCO-nun Xoşməramlı səfiri Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə baş vermişdir.2009-cu ildən başlayaraq Bakıda "Muğam aləmi" Beynəlxalq Muğam festivalının keçirilməsi muğamın təbliğində mühüm rol oynayır.Azərbaycanın 2015-ci ildə I Avropa oyunlarına,2017-ci ildə IV İslam Həmrəyliyi oyunlarına ev sahibliyi etməsi,bu oyunların ən yüksək səviyyədə keçirilməsi,Azərbaycan idmançılarının qazandıqları uğurlar ölkənin idman sahəsində də ciddi nailiy- yətlər əldə etdiyinin göstəricisidir.Azərbaycanda hər iki liderin hakimiyyəti dövründə mədəniyyətin bütün sahələrində sistemli islahatlar aparılmışdır.